

ØKONOMISK KRISE, MASSEARBEJDSLØSHED OG GLOBALSTYRING

ET DILEMMA FOR DEN STATSLIGE REGULERINGSVIRKSOMHED*

Willi Semmler og Jürgen Hoffmann

Indledning

I den videnskabelige diskussion om den økonomiske udvikling i senkapitalismen henholdsvis i det moderne industrisamfund har der indgået forudsætninger, som man troede forlængst var slået fast empirisk. Tyngden og varigheden af krisen i verdensøkonomien 1974-75 stiller nu krav om atter at overveje disse præmisser.

Så længe videnskabelige analyser af den langvarige økonomiske vækst i efterkrigstiden ene og alene drejede sig om undersøgelsen af forandrede økonomiske strukturer, kunne man fastholde tre strukturforandringer i den moderne kapitalisme (eller »det moderne industrisamfund«) i forhold til den »klassiske« henholdsvis »liberale« kapitalisme:

* Denne artikel afsluttedes december 1975

Oversat fra Semmler/Hoffmann, *Ökonomische Krise, Massearbeitslosigkeit und Globalsteuerung. Zu einem Dilemma Staatlicher Regulierungstätigkeit*, i: Rolf Ebbighausen (red.), *Bürgerlicher Staat und Politische Legitimation* (Suhrkamp 1976).

1. Gennem organiseringen af markederne (monopoliseringen) begrænses eller elimineres enkeltkapitalernes priskonkurrence, selvfinansieringsmuligheden øges, og således bliver en langsigtet profitstabilisering mulig;
2. det statsligt institutionaliserede tekniske fremskridt muliggør vedvarende produktivitetsstigninger og forhindrer sænkning i enkeltkapitalernes profitabilitet;
3. den statslige regulering af hele systemet og arbejderklassens juridiske og sociale integration i det borgerlige samfund muliggør principielt den interventionistiske beherskelse af økonomisk og socialt konfliktpotentiale.

Disse strukturforandringer, som man både fra borgerlig og fra kritisk side med forskellig vægt påstod gjorde sig gældende i den moderne kapitalisme (vi har taget ovenfor anførte opstilling fra C. Offes, »Strukturprobleme des kapitalistischen Staates«), skulle forklare det fænomen, at det var lykkedes det kapitalistiske system foreløbig igennem lang tid at ekspandere relativt krisefrit. Når der overhovedet var »kriser«, så var det ikke i den umiddelbare samfundsmæssige produktion og reproduktion, men optrådte kun som ledsageproblemer til statsinterventionistiske aktiviteter (legitimationskriser etc.). Selv i de kritiske teorier om legitimationsproblematikken om herredømmet i senkapitalistiske samfund blev det forudsat, at der med »politiseringen af økonomien« ikke blot havde dannet sig rationelle modstrukturer til det naturgroede forløb i byttesfæren, men at også styringskapaciteten i det politiske system ved hjælp af den keynesianske krisestyings udviklede instrumentarium i det mindste temporært var i stand til at afsvække eller fortrænge modsigelser i den økonomiske reproduktion¹.

Imidlertid gør den *økonomiske* krise, der er indtrådt i Forbundsrepublikken, på trods af tilstedeværelsen af et udbygget instrumentarium af keynesiansk globalstyring og fagforeningernes kooperative politik, denne påstand åbenlyst tvivlsom. Det er et spørgsmål, om den lange prosperitetsfase ikke førte til *strukturelle* forskydninger i den økonomiske produktionsproces, som giver sig udtryk i en skærpet krise i økonomien. Hvis det er rigtigt, er grænserne for det politiske systems styringskapacitet ikke længere kun synlige (henh. formentlig synlige) i påståede eller faktiske ledsageproblemer: *deres ydedygtighed over for selve de udpræget økonomiske konflikter bliver det centrale problem.*

Det dybtgående indgreb, som den økonomiske krise i Forbundsrepublikken betyder for samfundsudviklingen, giver også grund til en genoptagelse af diskussionen om en kriseteori og til det følgende forsøg på at undersøge den

1. Se C. Offe, Strukturprobleme des kapitalistischen Staates, Frankfurt/Main 1972, s. 23 f.

økonomiske udvikling i Forbundsrepublikken akkumulationsteoretisk. Idet vi går fra dette forsøg på at betragte den aktuelle krise i denne teoretiske sammenhæng (det vil imidlertid sige at analysere krisen ikke alene som cyklisk nedgang, men også som udtryk for langsigtede strukturforandringer i den kapitalistiske økonomi), vil vi prøve at behandle følgende spørgsmål, der også er relevante for diskussionen om statens funktion:

- Modsvare en »anarkisk« produktionsmåde en »konturløs« politik², eller udtrykker den modsigelsesfyldte *struktur* i den kapitalistiske krise sig ikke langt snarere i politikkenes modsigelser?
- Skaber den statslige økonomiske politik betingelserne for et nyt opsving i økonomien, eller forbliver den dominerende kriseløsningsmekanisme ikke snarere *krisen selv*, gennem hvilken der først skabes betingelser for, at denne politik kan få virkning?
- I hvor høj grad har en »aktiv *strukturpolitik*« langsigtede konceptioner, som knytter sig til disse almene krisefunktioner, en sådan virkning, at globalstyringens virkefelt udvides?
- Aktualiserer den økonomiske krise problemet om *samfundssystemets beståen*, eller er den ikke også (og netop) med sine »rensende« og »disciplinerende« funktioner et nødvendigt gennemgangsstadium for systemet og et *stabiliserende* element?

Da vi har opfattet den vigtigste del af det følgende bidrag som en teoretisk og empirisk undersøgelse af krisen, kan her ganske vist kun antydes svarene på disse spørgsmål. Imidlertid mener vi, at selve kriseanalysen skulle kunne angive, i hvilken retning videregående undersøgelser af de ovenfor anførte problemkomplekser kunne foretages.

I *første del* vil vi på basis af allerede offentliggjorte empiriske undersøgelser vise de langsigtede strukturforandringer i Forbundsrepublikkens økonomi, som i *anden del* bliver relateret til krisecyklen. Her vil vi så konkretisere forholdet mellem overakkumulation af kapital og overproduktion af varer. I *tredje del* fremstilles de strukturelle og cykliske årsager til arbejdsløsheden i Forbundsrepublikken^{2a} I den følgende *fjerde del* viser vi de statslige reaktionsformer og deres grænser. I det afsluttende *femte punkt* diskuteres så langsigtede kriseløsningsmodeller, der blev opstillet for at udvide globalstyringens virkefelt.

2. Se C. Offe, Überlegungen und Hypothesen zum Problem politischer Legitimation, og B. Blankes kritik, Entscheidungsanarchie und Staatsfunktionen: Zur Analyse der Legitimationsprozesse im politischen System der Spätkapitalismus, begge i: R. Ebbighausen (red.), Bürgerlicher Staat und politische Legitimation, Suhrkamp 1976.

2a. Afsnittene 1-3 er delvist overtaget fra en undersøgelse om krise og arbejdsløshed, som vi offentliggjorde i Prokla 19/20/21, 1975.

1. Forandringen i den vesttyske kapital- akkumulationsbetingelser i prosperitetsfasen

I nyere empiriske analyser af kapitalakkumulationens udvikling er der konstateret forandringer af væsentlige betingelser i Forbundsrepublikkens økonomiske vækst, forandringer der havde udviklet sig under prosperitetsfasen og netop blev af betydning for udviklingen i 70'erne. Vi vil først prøve at sammenfatte nogle vigtige resultater af disse analyser: Ifølge undersøgelser af Zschocke, Kowalski m.fl., Kalmbach m.fl., Altvater m.fl., samt Sass³ kan der næsten overensstemmende angives vigtige tendenser for den økonomiske udvikling i 70'erne. *Ifølge disse er kapitalens rentabilitet (profitrate) faldet i 60'erne og har i 70'erne ført til faldende akkumulations- og vækstrater.* Hvor disse undersøgelser har omfattet den samlede historiske udvikling i efterkrigstiden, viser de, at kapitalens usædvanlige produktionsbetingelser efter den Anden Verdenskrig (lav organisk sammensætning, høj merværdirate på grund af lave lønninger og store produktivetsreserver) svandt ind i samme grad, som kapitalen absorberede den industrielle reservearme og dermed ophævede det ydre tryk på lønudviklingen. Arbejderne kunne på grund af knapheden på varen arbejdskraft gennemtvinge højere lønninger og kortere arbejdstid. En stigning i merværdiraten var under disse omstændigheder kun mulig ved, at de beskæftigede arbejdes produktivitet forøgedes; men dette var forbundet med store kapitalinvesteringer, som i det mindste bevirkede en stigning i den tekniske sammensætning, men langsigtet – på grund af manglende værdiforringelse, stadigt færre kapitalbesparende innovationer, osv.⁴ – også i kapitalens organiske sammensætning.^{4a} Denne proces førte så til et fald i kapitalens valo-

3. E. Altvater, J. Hoffmann, W. Schoeller, W. Semmler, Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland, 1. og 2. del i: Kurasje nr. 12 og 13, 1975-76; D. Kalmbach, G. Müller, H. Neuendorff, V. Rödel, W. Vogt, Zwischenbericht zum Projekt »Ökonomische Krisentendenzen im Kapitalismus der Gegenwart«, Starnberg jan. 1974.; R. Kowalski, G. Binus, Th. Friedländer, N. Jacob, E. Rechtsziegler, H. Zschocke, Ökonomische Entwicklung der Bundesrepublik, Frankfurt/Main 1975; D. Sass, Die Untersuchung der Profitrate – Unterschiede zwischen den westdeutschen Industriebranchen nach dem 2. Weltkrieg, Tübingen 1975; H. Zschocke, Kapitalstruktur und -verwertung in der BRD-Industrie, IPW Forschungshefte nr. 2, 1974. Vi skal ikke her gengive den marxiske akkumulations- og kriseteori, som ligger til grund for vores analyse. Se hertil de omfattende arbejder af V. Bader m.fl., Krise und Kapitalismus bei Marx, Frankfurt/Main-Köln 1975; R. Künzel, Die Krisentendenzen der auf den Wert gegründeten Produktionsweise, Afhandling FU Berlin 1974 og R. Schmiede, Grundprobleme der Marxschen Akkumulations- und Krisentheorie, Frankfurt/Main 1973.

4. For et forsøg på en teoretisk forklaring på profitratens fald ud fra denne sammenhæng, se Altvater m.fl., Inflation og kapitalvaloriseringens krise i: Inflation og krise Forlaget Kurasje 1976, s. 32-40.

4a. Se også Zschocke, op. cit., s. 92.

riseringsgrad, da stigningen i arbejdsproduktiviteten (altså i sidste ende i merværdiraten) ikke mere kunne kompensere for den øgede organiske sammensætning i dens virkninger på profitraten, og desuden modvirkede lønstigninger stigningen i merværdiraten: Siden begyndelsen af 60'erne *er profitraten faldet* – afbrudt af korte opsvingsperioder efter kriserne – medens det *tiltagende indskud af kapital* fra dette tidspunkt samtidig har været en betingelse for stigning i arbejdsproduktiviteten. Dette så meget mere som 50'ernes produktivetsreserver var udtømt.

En vigtig indikator var i disse analyser udviklingen af den i statistikken dokumenterede *kapitalproduktivitet*, som indikerer forholdet mellem levende og dødt arbejde. Denne udvikling i kapitalproduktiviteten kan beskrives nærmere som forholdet mellem arbejdsproduktivitet og kapitalintensitet. Stiger kapitalintensiteten hurtigere end arbejdsproduktiviteten, må kapitalproduktiviteten falde. På den anden side tilegner kapitalisten henh. kapitalen sig ikke det samlede værdiprodukt. Nettoproduktet, som indgår i udtrykket for kapitalproduktiviteten, må altså forringes med den del, der tjener til arbejderens reproduktion (lønandelen). Først gennem denne beregning kan der udvikles et til profitraten svarende udtryk, hvis empiriske tendens tilnærmelsesvis angiver profitratedeudviklingens forløb.⁵

Vi vil nu følge udviklingen af disse indikatorer for profitraten i 70'erne for af deres bevægelser at kunne drage slutninger med hensyn til forløbet af akkumuleringen og til årsagerne til den skarpe økonomiske krise og arbejdsløsheden. I tilslutning hertil vil vi på grundlag af fremstillingen af cyklen 1966-1974⁶ udvikle sammenhængen mellem almen og periodisk overakkumulation af kapital for således at påvise de konkrete grunde til massearbejdsløsheden i Forbundsrepublikken.

Lad os først sammenfatte de tendenser, der er beskrevet som betingelser for kapitalakkumuleringen i begyndelsen af 70'erne:

1. På grund af den internationale konkurrencesammenhæng, den herskende mekaniseringsgrad og det herskende lønniveau kan en yderligere *kapitalintensivering* (med udtømt arbejdsvolumen) ikke uden videre undgås: Arbejdsbesparende teknik vil være fremherskende ved nye kapitalanlæg, den

5. Jvf. denne formel for kapitalrentabiliteten:

$$\frac{\text{arbejdsproduktivitet}}{\text{kapitalintensitet}} (1 - \text{lønkvoten}) = \frac{Y/L}{K/L} (1 - w)$$

(hvor brøken udtrykker »kapitalproduktiviteten«).

6. Vi kan ikke støtte antagelsen om en 4-5 årig cyklus; det er snarere en 7-8 årig cyklus med en »mellemkrise«, der er det karakteristiske for Vesttyskland, hvilket også den faste kapitalomsatningstid taler for. Vi skal ikke her gå nærmere ind på dette forhold.

organiske sammensætning vil stige yderligere, om end let afsvækket, som det skal blive vist.

2. *Arbejdsproduktiviteten* vil på grund af udtømmelsen af produktionspotentialerne, tendentielt faldende kapacitetsudnyttelse og arbejdernes modstand mod en yderligere intensivering af arbejdet ikke stige i en sådan grad, at de ville kunne kompensere for kapitalintensiveringens virkninger på kapitalproduktiviteten.
3. *Lønudviklingen* vil ikke mildne trykket på profitraten på grund af de forstærkede konflikter i fagforeningsbasis og i virksomhederne, som de meldte sig i slutningen af 60'erne; fra denne side turde der snarere ske en begrænsning af den akkumulerbare profit.

Ganske vist kan vi ikke her føre denne undersøgelse videre, da det nødvendige statistiske materiale, der kunne tjene til sammenligning, endnu ikke foreligger; på den anden side findes der henvisninger til udviklingen i *kapitalproduktiviteten* siden 1971. Således taler »Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung« (den vesttyske pendant til Det økonomiske Råd, o.a.) i sin sidste årsberetning (1974) om en *faldende kapitalproduktivitet*:

»I øjeblikket skulle den potentielle kapitalproduktivitet årlig falde med 1% til 1¼%«⁷. Deraf slutter man: »Skal væksten ikke yderligere bremses, så må nettotilgangen til kapitalstokken, ved samme nedgang i kapitalproduktiviteten, på mellemlang sigt tiltage med 4¼% og bruttoinvesteringerne endda med 5¼%«.

Prøver man engang at se bort fra, at man naturligvis ikke simpelt hen kan påstå, at der er en sådan lineær tendens – endelig skaber krisen jo, som det også skete i 1966/67, ændrede betingelser for akkumulationen – så betyder dette, at en stadig større *kapital* er nødvendig for at bevirke en uforandret tilvækst til nettoproduktet. Den »marginale kapitalkoefficient« stiger.

Med uforandret arbejdsvolumen kan det reale nettoprodukt kun stige, når den producerede produktmængde forøges ved en stigning i arbejdets produktivitet. Dette kræver imidlertid under de betingelser, der har udviklet sig i Vesttyskland, et forceret indskud af kapital. Forøgelsen af kapitalsammensætningen er da udtryk for stigningen i arbejdets produktivkraft gennem anlæg-

7. Jvf. Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftliche Entwicklung (SVR), Jahresgutachten (JG), 1974 (de vesttyske »vismænd«s årsberetning, o.a.), Ziff. 222; i modsætning til DIW-statistikken (Krengel m.fl., Produktionsvolumen und Produktionspotential, Produktionsfaktoren der Industrie im Gebiet der Bundesrepublik Deutschland, Berlin 1972 og 1973) udtrykker Y hos SVR det potentielle output og ikke faktiske output, som er præget af svingninger i kapacitetsudnyttelsen. Set i forhold til den faldende kapacitetsudnyttelse i 60'erne, må kapitalproduktiviteten altså faktisk være faldet endnu mere.

gelse af nyt maskineri. Faldet i kapitalproduktiviteten udtrykker således, at forhøjelsen af arbejdsproduktiviteten ikke totalsamfundsmæssigt har kunnet udligne de negative virkninger på profitraten, som stigningen i kapitalindskuddet i forhold til det levende arbejde har. Langsigtet sikrer det »tekniske fremskridt« – dette gælder i det mindste i Forbundsrepublikken – altså ikke længere profitabiliteten.

Hvis der altså allerede ud fra denne sammenhæng kan drages slutninger med hensyn til en fortsættelse af tendensen til den faldende valoriseringsgrad i første halvdel af 70'erne, så bestyrkes en sådan antagelse yderligere, når lønudviklingen medtages. Med undtagelse af året 1972 har arbejderne nemlig kunnet forbedre »deres reallønssposition« fra 1970 til 1973: På grund af det overordentlig stærke boom i slutningen af 60'erne var varen arbejdskraft i begyndelsen af 70'erne blevet yderst knap; dertil kom, at ikke blot var arbejderens objektive stilling blevet styrket, men – begyndende med septemberstrejken 1969 – var arbejderens kampstyrke og medlemmernes tryk på fagforeningernes lønpolitik forstærket. Tillige var arbejderne blevet mere inflationsbevidste: Den skjulte omfordeling via inflationen – også fra kapitalens side et prekært og på ingen måde »bevidst anvendeligt middel« – kunne ikke lykkes mere, skønt inflationsraten efter 1969 var steget hurtigt. Således forbedredes reallønsspositionen i begyndelsen af 70'erne.⁸

Profitraten måtte derfor også være trykket af lønudviklingen, selv om der kun var tale om en korrektur af de fordelingsforhold som under opsvinget forandrede sig til ugunst for arbejderne.

En sådan udvikling viser sig også i det økonomiske råds beregninger, når det konstaterer et faldende nettoafkast⁹. Også de faldende investeringskvoter udtrykker denne tendens i valoriseringen.

Den ifølge statistikkens indikatorer konstaterede stigende organiske sammensætning af kapitalen må imidlertid også vise sig i den langsigtede udvikling i den industrielle produktions afdelinger i forhold til hinanden (og dette bliver – som vi senere skal se – af stor betydning for den langsigtede udvikling af arbejdsløsheden i Vesttyskland).

Thi den stigende organiske sammensætning af den samfundsmæssige totalkapital udtrykker sig også i forskellig vækst i de to afdelinger af den samfundsmæssige produktion, produktionsmiddelsektoren og konsummid-

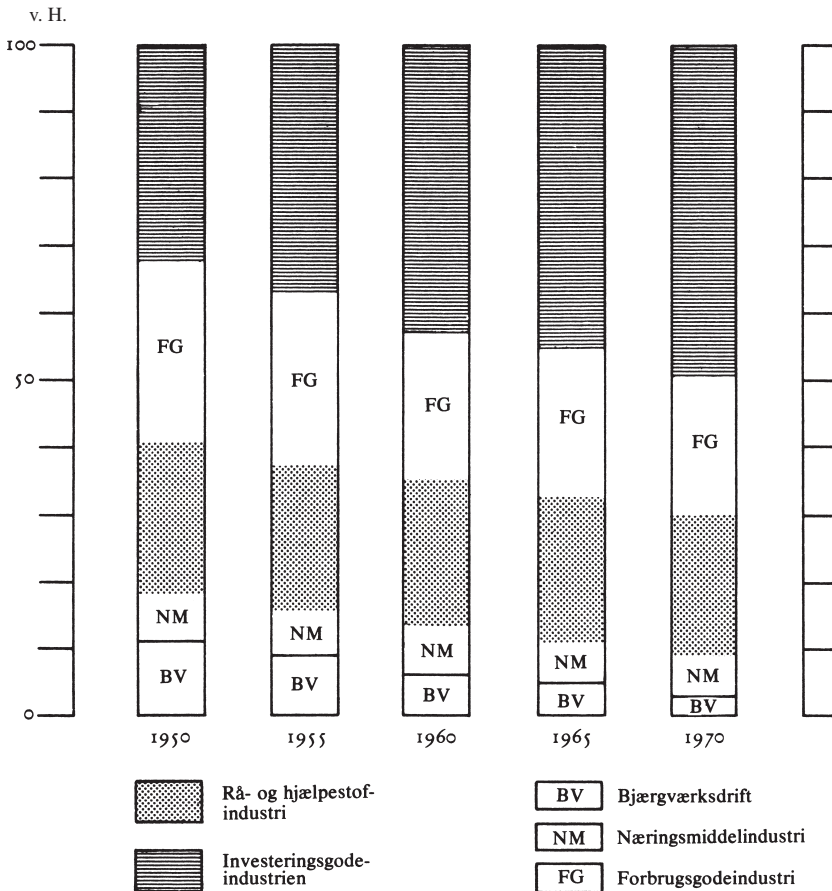
8. Her må man bl.a. tage hensyn til, at SVR sammenligner den faktiske lønstigning med en såkaldt omkostningsniveauneutral lønudvikling, hvor den sidstnævnte regnes ud som bruttonationalprodukter pr. *erhvervsaktiv* for at opgøre *arbejdstagerens* lønspillerum. Jvf. JG 1974, tab. 12 (i teksten).

9. Faldet i nettoafkastet kan dog her kun tages som et meget overfladisk indicium! I denne sammenhæng er de øvrige nævnte indikatorer vigtigere. Jvf. SVR, JG 1974, figur 23; om de faldende investeringskvoter siden 1970, se ifo-Schnelldienst fra 4.3.1975.

delsektoren. En stigende andel af den konstante kapitalandel i forhold til den variable del betyder, når alt kommer til alt, en hurtigere forøgelse af væksten i produktionsmiddelproduktionen over for en mindre vækst i produktionen af konsumvarer. Den hurtigere vækst i produktionsmiddelafdelingen vil vi påvise

Figur 1:
Sektorale strukturforskydninger i Forbundsrepublikkens industri 1950-1970.

Præsterede arbejdstimer (andele).

Kilde:
R. Krengel o.a., Produktionsvolumen und -potential, Produktionsfaktoren der Industrie im Gebiet der Bundesrepublik Deutschland, 13. og 15. Folge, Berlin 1973 og 1974.

gennem to indikatorer for Forbundsrepublikken: Væksten af *beskæftigelsesandelen* i investeringsgodeindustrien i forhold til forbrugsgodeindustrien og strukturforandringen i nettoproduktionsomfanget.

a) Af *fig. 1* fremgår det, at andelen af ydede beskæftigelsestimer i investeringsgodeindustrien i forhold til tallene på andre industriområder er steget stærkt. Dette angiver en forskydning i fordelingen af *det samfundsmæssige arbejde i afdeling I's favør*, for så vidt denne afdeling er repræsenteret af investeringsgodeindustriene (maskinfremstilling, transportmiddel-, elektroindustri)¹⁰. Selv om rå- og hjælpstofindustriene tælles med under investeringsgodeindustriene (da de også hører til afdeling I) forandres billedet ikke, da beskæftigelsen der er stagnerende. Stagnationen i beskæftigelsen inden for råvareindustriene skyldes væsentlig den overproportionale produktivitetstigning i denne sektor.

b) Samme tendens kan nu aflæses af strukturforandringen i nettoproduktionsmængden. Ifølge data fra DIW¹¹ stiger her investeringsgodeindustriens andel af værditilvæksten i faste priser fra 1950-1970 fra 27,5% til 36,2%; modsat formindskes forbrugsgodeindustriens andel i det samme tidsrum fra 20,5% til 18,3%. Rå- og hjælpstofindustriernes andel stiger lidt. Da produktivitetstigningen i investeringsgodeindustrien var gennemsnitlig, svarer produktionsforøgelsen her umiddelbart til forøgelsen af arbejdskræfterne, hvilket får den overproportionale stigning i afdeling I til at synes sikret og støtter vores tese om en øget organisk sammensætning med hensyn til afdelingerne i den samfundsmæssige produktion for Forbundsrepublikkens vedkommende.

Ganske vist kunne denne udvidelse i lige så høj grad tilskrives en udvidelse af investeringsgodeindustriens eksportandel. Denne er med 53% i 1960 og 58% i 1970 traditionelt høj i Forbundsrepublikken, men opvejer dog ikke – som det fremgår af tallene – den overproportionale stigning i investeringsgodeproduktionens andel på hjemmemarkedet¹². Samtidig viser disse data investeringsgodeindustriens store afhængighed af verdensmarkedet.

Af vor hidtidige fremstilling – således kan vi sammenfatte – fremgår for den fortsatte analyse af akkumulationsprocessen i Forbundsrepublikken tre strukturkendetegn for den langsigtede udvikling, som også vil vise

10. Investeringsgodeindustrien omfatter ganske vist ikke kun virksomheder, der kan tilskrives afdeling I: således f.eks. transportmiddelindustrien og elektroindustrien, der også fremstiller konsumgoder.

11. R. Kregel m.fl., Produktionsvolumen und Produktionspotential, op.cit., Stat. Kennziffern, 13. og 15. Folge, Berlin 1973 og 1974.

12. Jvf. Ifo-Institut, Strukturdaten über die Industrie, 3. Folge 1960-1972, München 1974, tab. 4.

sig at være relevante for krisens skærpelse og fremkaldelsen af arbejdsløsheden:

1. Kapitalens akkumulation førte i Forbundsrepublikken til en *stigende kapitalsammensætning* og et fald i profitabiliteten, der heller ikke kunne forhindres af det tekniske fremskridt og slet ikke af monopoliseringen.
2. Den fremskyndede akkumulation førte til en *overproportional vækst i afdeling I* (her især i investeringsgodeindustrierne).
3. Den traditionelt *store eksportafhængighed* i netop disse industrier blev i 60'erne endnu større. (Her ses også den – ikke regulerbare – verdensmarkedsafhængighed).

Alt i alt er det således tydeligt, at der til overakkumuleringen af kapital også svarer en overekspansion af afdeling I. På den anden side må overakkumulation og overekspansion af afdeling I (hvilket udtrykker det samme forhold) også vise sig i krisen som *overproduktion af varer*. For at kunne forklare denne sammenhæng må vi her ganske vist forlade niveauet for »trendanalysen« og undersøge, på hvilken måde overakkumuleringen af kapital viser sig *i cyklen*. Derigennem kan vi foretage formidlingen mellem trendudviklingen og den cykliske bevægelse og fremstille årsagerne til arbejdsløsheden.

2. Cyklisk akkumulation og periodisk overakkumulation i Vesttyskland i 1966-1975 som basis for krisen og arbejdsløsheden

De her kort udviklede tendenser for akkumuleringen og den sektorale udvikling skal altså i første omgang kun forstås *som trends*, der slår igennem over et længere historisk tidsrum og – som vi ser – også gælder for 70'erne. Modvirkende tendenser er ikke mere synlige i disse trends, men ophævet i resultatet. Især der der jo heri netop abstraheret fra de »rensende« indflydelser på profitraten, der udvikles af den cykliske kapitalakkumulation, ligesom heller ikke profitraten bliver synlig længere som drivkraften *for cyklen*. Derfor må vi her endnu nærmere udarbejde sammenhængen mellem langsigtet og cyklisk akkumulation på grundlag af det historiske materiale. Ved en sådan undersøgelse er det vigtigt ikke blot at opfatte kapitalen som udlagt pengekapital, der skal valoriseres til en bestemt profitrate; med hensyn til den cykliske overakkumulation er det langt snarere af betydning at betragte kapitalen også som produktiv kapital,

som akkumuleret »produktionspotens«, som kapital i *stofflig form*. For med kapitalakkumuleringen vokser ikke blot den udlagte pengekapital, men der sker også en akkumulation af produktiv (fast) kapital, hvis anvendelse og udnyttelse afhænger af den kontinuerlige realisering af den producerede varekapital, kort sagt af *efterspørgslen*.¹³ Overakkumulationskrisen skal derfor ikke blot forstås som overakkumulation af kapital i dens værdiform, men også som periodisk overakkumulation af produktiv kapital i dens stofflige form. De forskellige kapitalformer må altså ved betragtningen af den langsigtede akkumulationsproces og i dens cykliske forløb ikke adskilles fra hinanden – således som dette sker i gængse kriseforklaringer.

Hvordan skal nu denne proces beskrives, som i forløbet af akkumulation frembringer såvel en faldende proftrate som en overakkumulation af produktiv kapital og en overproduktion af varer?

2.1. Lad os først betragte komponenterne for *profitratens* bevægelse siden den sidste krise 1966-67. Krisen som bestemt fase i den industrielle cyklus viste sig først som en dybtgående »renselse« af kapitalens valoriseringsvanskeligheder. Som *virkning af krisen* forbedredes kapitalens valoriseringsbetingelser påny (ved bortskæringen af uproduktive kapaciteter, kapitaldestruktion og værdiforringelse gennem konkurser, relativt prisfald og koncentration/centralisation, løntrykket)¹⁴. Udnyttelsen af den forhåndenværende produktive kapital voksede med den langsomt udvidede efterspørgsel efter produkter fra afdeling I og II i opsvinget, hvilket forstærkedes af de statslige konjunkturprogrammer og indflydelsen på verdensmarkedet. Herigennem samt ved indsættelse af yderligere fast kapital i produktionsprocessen hævedes arbejdsproduktiviteten. Samtidig fandt nye teknologiske metoder anvendelse i produktionen og lettede konkurrencekampen på hjemmemarkedet og på verdensmarkedet¹⁵. Således kan det under opsvinget 1968-69 konstateres, at merværdiraten¹⁶ (udtrykt i løbende priser) stiger som følge af tiltagende udnyttelse af den produktive kapital, tiltagende kapitalintensivering og arbejdsproduktivitet med lønninger, der sakker bagud. Også profitraten hæves igen – til trods for kapitalens voksende sammen-

13. Se hertil Marx' behandling af den produktive kapitalers funktioner, f.eks. i K. Marx, *Das Kapital* Bd. II, Berlin (DDR) 1963, s. 357/ Kapitalen, Rhodos, 2:2, s. 461, og samme, *Das Kapital*, Bd. III, Berlin (DDR) 1964, 15. kap./ 3:2, kap. 15.

14. SVR, JG 1969, Ziff. 50-54; koncentration, centralisering, indførelse af nye produktionsmetoder, ny arbejdsorganisation på basis af værdiforringelsen og kapitaldestruktion i krisen fastslår SVR her som »krisens rensende funktion«.

15. SVR, JG 1969, Ziff. 50-54.

16. Om forholdet mellem lønvote og merværdirate, se Altwater m.fl., *Kapitalens udviklingsfaser*, op.cit., 2. del, Kurasje nr. 13, s. 61 f.

sætning – over det i krisen fastsatte niveau¹⁷. Under det videre forløb af opsvinget og boom'et blev imidlertid de (også af det økonomiske råd i 1969 fremhævede) skjulte reserver i arbejdsproduktivitetstigningen udtømt: Således faldt stigningstakterne for den samfundsøkonomiske arbejdsproduktivitet fra 7,4% (1968) til 2,9% (1971)¹⁸. Samtidig blev arbejdsmarkedet udtømt og arbejdernes stilling over for kapitalen stærkere. Tilbagegangen i arbejdsproduktiviteten og stigningen i lønningerne fremtvang overgangen til mere »kapitalintensive« produktionsmetoder, hvorved også kapitalens sammensætning steg yderligere (smlgn. punkt 2.2.). Gennemførelsen af lønarbejdernes høje lønkrav i 1970 og 1971 kompenserede i denne fase for et løneftersløb over for profitternes stigningstakter under opsvinget, på den anden side begrænsede de kapitalens profitmasse på et tidspunkt, hvor profitraten allerede blev trykket på grund af den ovenfor skildrede udvikling. I samme cyklusfase steg endvidere rentesatserne – som følge af de industrielle kapitalers skærpede konkurrence om kredit og på grund af en restriktiv centralbankpolitik – og begrænsede på deres side den industrielle kapitalers profitmasse¹⁹. Samtidig steg omkostningerne for den cirkulerende konstante kapital: Råstofferne blev dyrere fra 1971-72. Disse forandringer i valoriseringsbetingelserne havde tilsammen et fald i kapitalens profitabilitet til følge. Over for forhøjelsen af profitraten under opsvinget står således i boom'et atter en tendens til tilbagegang.

2.2. Tillige fremtrådte imidlertid opsvinget og den fremskyndede akkumulation også som hurtig *akkumulation af produktiv kapital*, som opbygning af store produktionskapaciteter. Vi kan følge denne opbygning af kapaciteterne i opsvinget i slutningen af 60'erne gennem de høje nettotilgange til kapitalstokken, som de ses i *fig. 2*.

De høje stigningstakter for kapitalstokken er for det første resultat af det eksplosive investeringsboom i opsvingsårene, for det andet udtrykkes deri, at en stigende indsats af tillægskapital er påkrævet for produktionen af profitten og opretholdelsen af nationalproduktets vækstrate²⁰. Med boomet skærpedes således ikke blot de strukturelle valoriseringsproblemer (smlgn. punkt 2.1.), men der aftegnedes også en *overakkumulation af produktiv kapital* (der også viste sig som »disproportional« udvikling). Den stigende efterspørgsel efter produkter fra afdeling I – som følge af den hurtige ak-

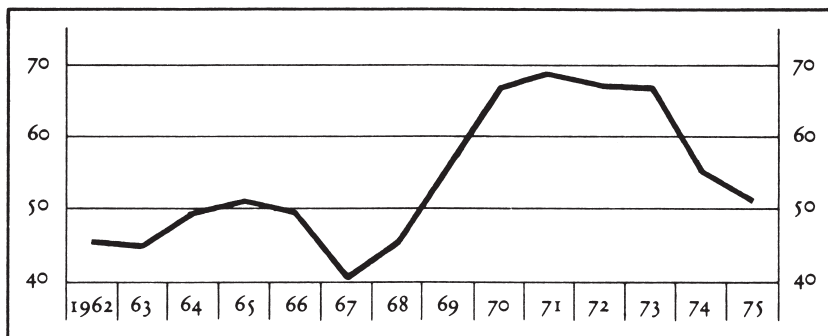
17. Den cyklus, som profitraten (i det omfang denne indikeres af kapitalrentabiliteten) følger i sit forløb, udtrykkes i figur 3 hos Altvater m.fl., *Kapitalens udviklingsfaser*, op.cit., Kurasje nr. 13, s. 34.

18. SVR, JG 1974, tab. 12 (i teksten).

19. Se SVR, JG 1974, figur 29.

20. Jvf. også SVR, JG 1974, Ziff. 22.

Figur 2:
Nettoutilgang til kapitalstokken.
Logaritmisk målestok.

Kilde:
Sachverständigenrat 1974, Figur 31.

kumulation og anlæg af fast kapital – var ikke blot kendetegnet ved den hurtigere udvidelse af afdeling I, men der blev også i begge afdelinger af den samfundsmæssige produktion opbygget kapaciteter i form af produktiv kapital, hvis anvendelse og udnyttelse også afhænger af *efterspørgselsens* kontinuerlige udvidelse. Dermed forstærkede anvendelsen af nye tekniske metoder i begge afdelinger både produktionspotenserne og rationaliseringen og intensiveringen af arbejdet.

Dette har imidlertid konsekvenser for profitratens bevægelse i cyklen: Har nyanlæggene af fast kapital under opsvinget og under boom'et en forhøjelse af kapitalens sammensætning til følge, med en overproportional udvikling af afdeling I som konsekvens, så forbliver dette dog uden indflydelse af nogen betydning på profitratens bevægelse, så længe profitmassen kan holdes eller sågar bringes til at stige ved udnyttelse af den produktive kapital og produktivitetforøgelserne som følge af gunstige *efterspørgselsforhold*. Kun hvis der altså er tilstrækkelig efterspørgsel, hvis realiseringsbetingelserne stadig er gode, kan de gunstige valoriseringsbetingelser i produktionen udnyttes og de aktuelle profitrater endnu opretholdes af enkeltkapitalerne. På denne måde afhænger profitraten absolut af efterspørgselen, af realiseringsbetingelserne (ikke mindst på verdensmarkedet) og af den dermed forbundne udnyttelse af den produktive kapital. På den anden side afhænger efterspørgselen igen af den forventede profitrate. Dette viser sig også i den efterfølgende fase af cyklen.

2.3. For netop den fremskyndede nyanbringelse af produktiv kapital støder fra 1970 på grænser: Den forudgående kapitalakkumulation havde nedsat den forventede *profitabilitet* af nye tillægskapitaler stærkt, da kapitalintensiteten ikke mere kompenseredes af høje stigningstakter i arbejdsproduktiviteten (og i sidste ende i merværdiraten), og da på den anden side lønstigningerne 1970-71 (der skulle indhentes) oven i købet begrænsede merværdimassen og dermed profitforventningerne. Fra 1969 falder arbejdsproduktivitets vækstrater, i 1970 kan fagforeningerne gennemføre de højeste lønstigninger i Forbundsrepublikkens historie, og nettotilgangen til kapitalstokken stiger endnu ind til 1971 (med en skærpet *konkurrencekamp* til følge). Desuden aftegner der sig i begyndelsen af 70'erne en overakkumulation af kapital i produktiv form: Ophobningen af produktionskapaciteter, fast kapital, støder på *begrænsede afsætningsmuligheder*. Dette bliver situationen i den begyndende nedgangsfasen, fordi vækstraterne i efterspørgslen efter produkter i afdeling I (produkter fra rå- og hjælpestof- og investeringsgodeindustriene) gik tilbage på grund af faldende profitforventninger i begge afdelinger af produktionen. På den anden side blev det »potentielle output« i afdeling II (konsumsmidler) så stærkt forøget gennem anlægget af produktiv kapital, at i det mindste ingen store (som vi ved: »profitformindskende«) til-lægsinvesteringer var nødvendige, da forbrugsefterspørgselen som følge af lønforhøjelserne igen i 1972-73 tog til i et mellembloom i cyklen. Foruden denne støtte i efterspørgselen gennem det private forbrug var det nu ganske vist også den stærke efterspørgsel fra udlandet og den statslige efterspørgsel, der sikrede kapacitetsudnyttelsen. På kort sigt muliggjordes således et opsving i produktionen²¹. Den fremherskende tilbageholdenhed ved nyanlæg af produktiv kapital (smlgn. punkt 2.1.) på grund af de alment faldende udbytteforventninger førte først til en stagnation i den indenlandske efterspørgsel i forhold til afdeling I²². Dennes udnyttelse blev i det væsentlige

21. Således stiger statsudgifterne (ændringer pr. år i pct.):

1968: + 2,3

1969: + 9,8

1970: + 12,5

1971: + 15,7

1972: + 11,7

1973: + 12,5

Også stigningen i konsumtkreditterne er vigtig at bemærke sig:

1970: 27,24 Mrd. DM.

1973: 46,44 Mrd. DM.

Vedr. udlandets efterspørgsel, se JG 1973, Ziff. 108: »Den udenlandske efterspørgsel efter vesttyske investeringsgoder (var) i 1973 overordentlig stor, (...) mens de indenlandske investorer opviste større tilbageholdenhed efter stabilitetsprogrammet.«

22. SVR forklarede denne tilbageholdenhed med en faldende kapitalproduktivitet, jvf. JG 1973, Ziff. 82.

holdt oppe gennem udlandets efterspørgsel efter vesttyske investeringsgoder²³, medens efterspørgselen fra hjemmemarkedet stagnerede og i 1973-74 hurtigt tog af. I stedet for at udvide deres produktive kapital udnyttede kapitalisterne (i begge afdelinger) i vid udstrækning i den korte fase, hvor efterspørgselen atter var forøget kun deres tilstedeværende produktive kapital fuldt ud²⁴.

Den grænse, der her i første omgang stillede sig for nyanlægget af produktiv kapital, var altså den faldende profitforventning i begge afdelinger på grund af det forhåndenværende produktionspotentiel. Men i slutningen af 1973 forandres betingelserne for udnyttelse af den forhåndenværende produktive kapital på basis af denne almene opbremsning i akkumulationen:

1. Imod den stadigt hurtigere inflation forsøger staten (og Forbundsbanken) at gennemføre et restriktivt stabilitetsprogram: Den statslige efterspørgsel stagnerer, finansieringsmulighederne for investering indsnævres yderligere gennem høje rentesatser²⁵.
2. De inflationære prisstigninger udøver tryk på lønningerne og på denne måde på arbejdernes forbrug: Forbrugsefterspørgselen falder.
3. Inflationen slår igennem på den industrielle kapital: *Kostpriserne (genanskaffelsespriserne) stiger*, medens afsætningen bliver mindre, de forventede profitter på tillægsinvesteringer falder²⁶.

Der udviklede sig en kumulativ proces nedad: Krisen slog igennem i vigtige brancher, især i konsumvareindustrierne, mens udnyttelsen i investeringsgodeindustrierne endnu var sikret gennem efterspørgselen på verdensmarkedet. Med tilbagegangen i den udlandske efterspørgsel som følge af synkroniseringen af krisecyklen på verdensmarkedet i 1974-75 faldt profitterne også for de eksportorienterede kapitaler, der indtil da endnu havde kunnet udnytte deres kapacitet

23. Samtidig kom oliekrisen den tyske kapital til hjælp, idet den »vigtigste rolle«, som udlandshandlen spillede, vel var, at de indenlandske virksomheder ofte netop kunne tilbyde de varer, som i 1974 – ikke mindst som følge af oliekrisen – overalt var særligt efterspurgt. (SVR, JG 1974, Ziff. 98).

24. Se SVR, JG 1972, Ziff. 124; JG 1973, Ziff. 86.

25. Disse høje rentesatser i 1973-74, som gav fagforeningerne anledning til at tillægge forbundsbanken ansvaret for krisen, er ikke bare udtryk for en politisk beslutning fra forbundsbankens side, men er først og fremmest nødvendige ledsagefænomener til enhver nedgang. Det står endnu tilbage at foretage en analyse af den sidste kreditcyklus, se dog G. Lindners oplysende undersøgelse af pengepolitikken i nedgangsperioden 1964-66: Die Krise als Steuerungsmittel, i: Leviathan nr. 3, 1973, s. 342 ff.

26. Således fordyredes de industrielle produkter (altså væsentligst produkter som atter indgår i produktionen) i foråret 1974 i et »usædvanligt tempo« (jvf. SVR, JG 1974, Ziff. 119), mens prisstigningstakten for forbrugerpriser nærmest stagnerede. Dette kan tages som et væsentligt udtryk for, at den (inflationære) »monetære akkumulation« ikke mere på dette tidspunkt var i stand til at sikre den »reale akkumulation«. Se hertil Altwater m.fl., Inflation og kapitalvaloriseringens krise, op.cit., s. 59-62.

teter. Den (mod forventningerne) skærpede krisesituation i 1975 bæres derfor hovedsagelig af de »eksportorienterede vækstindustrier« (stål, elektroteknik, kemi, maskinfremstilling og automobilproduktion). Denne udvikling vil også vise sig i krisens forløb og i arbejdsløshedsstrukturen.

2.4. Indsnævringen af akkumulationen og krisen i 1974-75, som i begyndelsen gik hånd i hånd med en penge- og kreditkrise, er således et resultat af overakkumulation af kapital: Overakkumulation af kapitalværdi, der ikke mere kan valoriseres til den forudsatte profitrate, og overakkumulation af produktiv kapital, som kun finder utilstrækkelig anvendelse i forhold til den begrænsede investerings- og forbrugsefterspørgsel. Det drejer sig altså her ikke om to forskellige »situationer«²⁷, men om overakkumulationen af kapitalværdi og af produktiv kapital, hvis nødvendige udnyttelse kommer i modstrid med den – i forhold til de ophobede produktionspotenser – begrænsede efterspørgsel på grund af de manglende investeringer af tillægskapital (som vedrører efterspørgselen i afdeling I og mellem afdeling I og II) og p.gr.a. massernes begrænsede forbrugsevne. Opretholdelsen af den statslige efterspørgsel og af efterspørgselen fra udlandet kunne ganske vist endnu udskyde denne modsætning (især for afdeling I's vedkommende), men ikke ophæve den. Ligeså var det ikke den absolutte begrænsning i massernes forbrugsevne (lønningerne steg endda og begrænsede derfor den tilegnede merværdimasse), men det var den i forhold til den akkumulerede produktive kapital begrænsede efterspørgsel, der ikke længere sikrede kapacitetsudnyttelsen i afdeling II og derfor også forstærkede faldet i profitraten her. *Kernen* i den krisemæssige proces var den manglende valorisering af kapitalen, som forhindrede den fortsatte opbygning af kapaciteter (og dermed den fortsatte efterspørgsel) i begge afdelinger: Dette, at (netto-) investeringskvoterne er nedadgående uafhængigt af udnyttelsen af kapitalen, vidner det korte genopsving i 1972-73 om.

Vi kan nu besvare spørgsmålet om karakteren af krisen i den kapitalistiske akkumulationsproces. Når denne overakkumulation af kapital fremtræder som overproduktion af varer, uudnyttede kapaciteter hos enkeltkapitalerne og faldende tillægsinvesteringer, så er det et udtryk for modsætningen i den kapitalistiske produktionsmåde²⁸. Midlerne, udfoldelsen af de samfundsmæssige

27. Se Jörg Huffs Schmid, *Der Charakter der gegenwärtigen Wirtschaftskrise*, i: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, nr. 4, 1975, s. 391; A. Blechschmidt (*Die neue und die alte Wirtschaftskrise*: i: links, Nr. 67-69, 1975) hænger de to »krisetyper« helt op på forskellige historiske situationer.

28. »Den egentlige skranke for den kapitalistiske produktion er kapitalen selv, nemlig dette: at kapitalen og dens selvvalorisering fremtræder som udgangspunkt og endemål som produktionens motiv og formål, at produktionen kun er produktion for kapitalen og ikke omvendt at produktionsmidlerne er blotte midler til en stadig videreudbygget formning af livsprocessen for producenterne *samfund*.« *Das Kapital*, Bd. III, Kop.cit., s. 260/ 3:2, s. 329.

produktivkræfter, ophobningen af produktiv kapital, kommer i »vedvarende konflikt med det begrænsede formål, valoriseringen af den forhåndenværende kapital«^{28 a}. Det er altså ikke den begrænsede efterspørgsel, der er årsagen til den kapitalistiske krise, men produktionens formål, valoriseringen af den udlagte kapital. Dette indebærer i hvert fald udviklingen af produktivkræfterne udover den (betalingsdygtige) samfundsmæssige efterspørgsel, umuligheden af at afsætte producerede varer på grund af de faldende profitrater og massernes relativt begrænsede forbrug. *Overakkumulation af kapital er i denne forstand også årsagen til udviklingen af krisen og arbejdsløsheden*, der ledsager braklægningen, værdiforringelsen og destruktionsen af kapital i værdimæssig og stofflig form.

Ganske vist er det i *enhver* cyklus en og samme proces, der frembringer for stor kapitalværdi i forhold til den foregående og forventede profitrater og tillige overflod af produktiv kapital i forhold til efterspørgselen efter produkter fra begge afdelinger, samt en cyklisk arbejdsløshed. Men betingelserne for produktion af profit ændres fra cyklus til cyklus med ophobningen af kapitalværdi og produktiv kapital i en langvarig prosperitetsfase som i Vesttyskland i 50'erne og 60'erne. De cykliske kriser havde derfor på ingen måde værdiforringelse og ødelæggelse af kapital til følge i en sådan grad, at strukturforandringer i akkumulationsbetingelserne (som forandringen af den organiske sammensætning og af merværdiraten) kunne have været undgået. Med den langsigtede ophobning af produktiv kapital bliver derfor nødvendigheden af værdiforringelsen og ødelæggelsen af kapital (samt en omstrukturering af industrigrenene) mere påkrævet fra cyklus til cyklus. Samtidig kommer stigningen i arbejdets produktivkraft til udtryk heri, idet den får efterspørgselen efter arbejde i forhold til den indskudte kapital til at falde. Akkumuleres der – på grund af faldende valorisering – ikke længere tilstrækkelig kapital, så kan de frisatte arbejdere ikke mere absorberes af produktionsprocessen, som det viser sig i den cykliske nedgang. På denne baggrund vil vi nu forsøge at fremstille de langsigtede og de cykliske årsager til dannelsen af en industriel reservearmé i Vesttyskland.

3. Arbejdsløshedens årsager

Den industrielle reservearmé er ikke blot et resultat af den cykliske krise, men udvikler sig senest fra 1971. Dermed bemærkes et langvarigt fald i beskæfti-

28a. *ibid.*

gelsen – i forhold til den tidligere beskæftigelseskurve: Fra slutningen af 1971 *falder* beskæftigelsestallene parallelt med de stagnerende investeringer; selv genoplivelsen af efterspørgselen i 1972-73 formåede ikke at forhindre denne tendens.

3.1. Som vigtigste årsag til denne udvikling kan her nævnes de ovenfor fremstillede strukturforandringer i kapitalens reproduktionsproces. I 70'erne gjorde det forhold sig gældende, at stigningen i arbejdsproduktiviteten og merværdiraten i løbet af 60'erne mere og mere kun var mulig med en *høj kapitalindsats pr. arbejdskraft*, dvs. med en høj teknisk sammensætning af kapitalen. Således var i 1970 i sammenligning med 1950 gennemsnitligt $2\frac{1}{4}$ gange den kapitalindsats nødvendig for de enkelte kapitalister for at udruste en arbejdsplads med maskiner, bygninger etc. Eller man kan også omvendt sige, at der til udvidelse af produktionen og kapitalen i løbet af 60'erne behøvedes stadig færre arbejdskraft. Denne tendens viser sig også igen i, at andelen af de produktive arbejdere, der var direkte subsumeret kapitalen, stadig faldt i forhold til de uproduktive arbejdere beskæftiget i cirkulationen og i den statslige sektor. Netop når profitraten falder – hvilket kan forudsættes – forringes også kapitaliseringen af profit (dvs. akkumulationsraten), hvorved der på grund af den nødvendige høje kapitalindsats pr. arbejdsplads igen kan indlemmes færre arbejdere i produktionsprocessen, end der blev frisat.

På den anden side går forandringen i kapitalens reproduktionsbetingelser hånd i hånd med koncentrations- og centraliseringsprocesser. Mindre kapitaler, der for det meste beskæftiger en større andel arbejdere »pr. kapitalenhed« end store kapitaler, og som i 50'erne og 60'erne endnu kunne klare sig i konkurrencen, ligger i tiltagende grad under for de store kapitalers konkurrence, da disse kan samle høje profitmasser sammen under sig og således kompensere faldet i profitraten. Dette har ikke blot en overproportional frisættelse af arbejdskraft til følge, men også en formindskelse af beskæftigelsesmulighederne i det hele taget i et nyt opsving. Når mindre kapitaler af konkurrence-mæssige grunde ikke (eller ikke mere) kan skaffe det *nødvendige minimum af kapital*, bortfalder de som beskæftigelsesmuligheder, og de tilbageblevne arbejdsintensive små og mellemstore virksomheder absorberer i et opsving kun et ringe antal arbejdere.

3.2. Bliver beskæftigelsesmulighederne for produktive lønarbejdere allerede indsnævret gennem disse strukturforandringer, så kommer der i 70'erne endnu en skærpende omstændighed til: Eftersom kapitalerne med investeringsboom'et i slutningen af 60'erne havde ophobet store mængder

produktiv kapital, som fra begyndelsen af 70'erne sammen med de stigende lønomkostninger trykkede på profitraterne, er samtlige kapitaler tvunget til at rationalisere uden at foretage yderligere udvidelser. Som ovenfor vist er *rationaliseringsinvesteringer*²⁹ fra 1971 det fremherskende i virksomhederne: Der indførtes nye arbejdsbesparende produktionsmetoder, arbejdere frisattes i produktionen og også i cirkulationen. Selv omkring årsskiftet 1972-73 finder der knap nok udvidelsesinvesteringer sted – trods stigende efterspørgsel og kapacitetsudnyttelse. De eksisterende kapaciteter blev fuldtud opbrugt, men man så bort fra yderligere kapitalinvesteringer på grund af den profitformindskende virkning. I stedet for blev brakliggende pengekapital overført til produktiv investering i udlandet (dette er også den langsigtede tendens i 70'erne)³⁰, eller også gik pengekapitalen til pengemarkeder som Europengemarkedet til spekulationsformål.

Derfor kan de arbejdere, der på grund af de ovenfor viste strukturelle forandringer blev frisat, selv i faser med tilsyneladende prosperitet og stagnerende eller sågar kortsigtet stigende investeringer ikke mere indlemmes i den kapitalistiske produktionsproces. Årsagerne til dannelsen af en industriel reservearmé er derfor absolut af langsigtet natur (stigende teknisk sammensætning af kapitalen, kapitalkoncentration og arbejdsbesparende innovationer og rationaliseringer); disse tendenser gør sig imidlertid netop stærkt gældende i den cykliske nedgangsperiode, når den ophobede produktive kapital ikke mere kan udnyttes. Mens nemlig strukturforandringerne indsnævrer beskæftigelsesmulighederne, sker der direkte frisættelser af arbejdskraften, såsnart akkumuleringen falder, udvidelserne af investeringer går tilbage, og rationaliseringsinvesteringer er fremherskende.

Og så længe virksomhederne endnu kan udnytte deres produktive kapital fuldtud, er den proces heller ikke synlig endnu, hvor mindre *kapitaler lægges brak og destrueres*. Men allerede ved de første tegn på en aftagende efterspørgsel – f.eks. på bestemte områder – gør de store kapitalers tryk på de mindre sig gældende. Således fandt de fleste fallitter i forbundsrepublikkens historie sted i 1973-1974³¹. Heroverfor kan de kapitaler og brancher endnu

29. Om investeringerne som »rationaliseringsinvesteringer«, se SVR, JG 1971, Ziff. 32; KJG 1972, Ziff. 141; Jg 1973, Ziff. 68: »Bemærkelsesværdig mange virksomheder havde planer om med deres investeringer at indføre nye produktionsmetoder. De bestræbelser for det tekniske fremskridt, som kommer til udtryk heri, var ellers kun tilsvarende store i nedgangsperioden.« (Det, som omtales her, er genopsvinget i efterspørgselen omkring årsskiftet 1972-73). JG 1974, Ziff. 88. Endvidere stiger andelen af vedligeholdelsesinvesteringer, som også med den fremherskende teknik har en frisættelseeffekt.

30. Jvf. ifo-Schnelldienst fra d. 4.3.1975.

31. Jvf. Frankfurter Rundschau (FR) 24.12.1974:I 1973 var der 5515 krak, i 1974 allerede 7800. J. Huffsemid (op.cit., s. 402) viser, at det væsentligst er de små kapitaler, som rammes af

klare sig i konkurrencekampen til ind i krisen, der er istand til at producere profitabelt på grund af høje arbejdsproduktiviteter, endnu eksisterende efterspørgsel, muligheden for at vælte øgede omkostninger over på priserne (for således at undgå værdiforringelsesprocesser³²).

I en analyse af den nuværende arbejdsløshed må man derfor også betragte de strukturforandringer, der er specifikke for brancherne, som ganske vist kun får deres særlige betydning på baggrund af kapitalens almene udvikling.

3.3. Netop de *brancher*, som *ikke længere* var i besiddelse af de ovenfor nævnte kompensationsmuligheder er inden for de seneste år kommet i vanskeligheder.

Vi må skelne mellem to grupper af brancher, der har været særlig stærkt ramt af krisetendenser og endnu er det, og hvis særegenhed her kort skal fremstilles inden for den almene analyse:

1. I løbet af den lange prosperitetsfase i forbundsrepublikken er der i forhold til den langsigtede samfundsmæssige efterspørgsel i brancherne *automobilproduktion og byggeindustrien* skabt store overkapaciteter af produktiv kapital; disse må nu afskaffes i en vanskelig »strukturkrise«: Samfundsmæssigheden i produktionen gør sig her særlig bemærkelsesværdigt gældende i kapitalens værdiforringelse, braklægning og destruktion og i frisættelsen af arbejdere. I byggeindustrien skyldes dette foruden mætningen af boligmarkedet og byggespekulationen, der nu er brudt sammen, også kapitalisternes udskydelse af udvidelsesinvesteringer. Automobilindustrien rammes ikke blot af, at det indenlandske marked er relativt mættet og af fordyrelsen af benzin, men også af de forværrede eksportmuligheder som følge af de ændrede vekselkurser og de øgede transportomkostninger efter oliekrisen. Under alle omstændigheder: her som ovenfor gælder efterspørgselen naturligvis kun, hvis den optræder som *betalingsdygtig* efterspørgsel.

konkurser. Vi kan dog ikke følge de af hans teser som beror på dette om »polariseringen mellem monopolistiske og ikke-monopolistiske kapitaler«: I H's tabel for 1975 ser billedet anderledes ud: de monopolistiske virksomheder, som findes i vækstindustriene (stål, kemi, maskinfremstilling og elektronik ...) kommer også i krise (med tilsvarende frisættelsesrater!). For denne også for BRD empirisk uholdbare tese, se også O'Connor, Die Finanzkrise des Staates, Frankfurt 1974, der går ud fra samme antagelse som Huffschmid.

32. Således stiller SVR de forhåbninger til den aktuelle krise, at de virksomheder, »hvis rentabilitet hidtil endnu syntes sikret på grund af den vedvarende inflation«, finder anledning til, med forøget styrke at undersøge deres produktionsreserver, og placere (...) deres investeringer, der hvor der er muligheder for en mere produktiv udnyttelse af de samfundsøkonomiske ressourcer«. (JGF 1974, Ziff. 224). Dette synes i 1975 især at ramme rå- og hjælpestofindustrien, der nu rammes af udeblivelsen af den udenlandske efterspørgsel, efter at de tidligere stadig kunne unddrage sig værdiforringelsesprocessen. Den monetære akkumulation kan heller ikke her mere sikre den *reale*.

2. Beskyttet af relativt gunstige vekselkurser kunne også *tekstil-, beklædnings- og læderindustrierne* stadig udvikle sig godt i den lange prosperitetsfase. Her stod den i skarp konkurrence til lavtlønslande i Middelhavsområdet og den »Tredie Verden«. Ulemperne ved en relativt højere løn³³ kunne ganske vist endnu udlignes gennem en høj arbejdsproduktivitet og gunstige vekselkurser. Men med bortfaldet af de gunstige vekselkurser kunne konkurrencens lave lønninger ikke længere modvirkes over en forøgelse af arbejdsproduktiviteten, idet dette under denne branches forhold ville have nødvendiggjort en fremskyndet investering af kapital. Ligeledes var der på grund af den skærpede konkurrence på verdensmarkedet ingen mulighed for at vælte de forhøjede omkostninger over på priserne: Branchen kom som den første ud i krisen og havde også de højeste konkurstal og frisættelser (i forhold til antallet af beskæftigede arbejdere)³⁴.

3.4. Den tidligt indtrådte krise og massearbejdsløsheden i automobil-, bygge-, tekstil- og beklædningsindustri var ganske vist kun en forløber for den egentlige *cykliske krise* og cykliske overakkumulation. Mens både konsum- og investeringsefterspørgselen som følge af kapitalens stadigt skærpede overakkumulations- og valoriseringsproblemer hurtigt gik nedad, banede der sig allerede en *cyklisk* massearbejdsløshed vej, hvis omfang overgår alt hidtidigt i forbundsrepublikkens historie, og som efterhånden forskyder sig til en tredje branchegruppe, investeringsgode- og rå- og hjælpestofindustrierne. For ikke blot forbrugsgodeindustrien (her især de langvarige forbrugsgoder), men også investeringsgodeindustrien (f.eks. maskinfremstilling) blev ramt; selv i rå- og hjælpestofindustrien brød krisen hastigt ud i begyndelsen af 1975. Derfor måtte også jern- og stålindustrien og den kemiske industri – som endnu længe havde kunnet opvise gunstige eksport- og afsætningsfærer – notere afsætningsvanskeligheder, produktionsindskrænkninger og afskedigelser. Den dybe cykliske krise og den samtidige nedgang på verdensmarkedet – der først satte

33. Her må man lægge mærke til, at arbejderne i de nævnte brancher ligger i bunden af lønskalaen for forbundsrepublikken. Hvis man tænker på, at lønningerne f.eks. i Hongkong, som konkurrerer med de vesttyske brancher, er 5 ¼ gange lavere, så er det klart, hvilken ringe position disse brancher har på verdensmarkedet. (For lønskalaen, se Osterland m.fl., *Materialien zur Arbeits- und Lebenssituation der Industriearbeiter in der BRD, Frankfurt 1973*, tab. 92 i tillægget; for sammenligningen mellem lønomkostninger på verdensmarkedet: P.G.Rogge, *Geänderte Standortqualitäten der Bundesrepublik Deutschland im internationalen Wettbewerb*, stenc, manus., uden sted 1974).
34. Jvf. *Monatsberichte der Deutschen Bundesbank, Statistische Beihefte, Reihe 4*, april 1975, s. 8; Mens de øvrige brancher i foråret 1973 endnu fremviser vækstrater, falder produktionsvolumenet allerede, først i tekstil- og derefter i transportmiddelindustrien. For den almene sammenhæng mellem kapitalintensitet, arbejdsproduktivitet og lønstørrelsen på verdensmarkedet, se nærmere hos W. Schoeller, *Weltmarkt und Reproduktion des Kapitals*, Köln 1976.

fuldstændig ind i 1975 – ramte endeligt også disse »tunge« brancher i investeringsgodeindustrien. Mens andre brancher i konsum- og investeringsgodeindustrien og også automobil-, bygge- og tekstilindustrien som følge af kapacitetsnedbringelse, kapitaldestruktion og værdiforringelse allerede havde nået deres »konjunkturelle dybdepunkt«, fortsatte krisen i de sidstnævnte brancher stadig.

I krisen 1974-75 faldt således de langsigtede strukturforandringer i kapital-sammensætningen, kapitalkoncentrationen, forandringen i industristrukturen (overekspansion i afdeling I), den øgede afhængighed af verdensmarkedet og fagforeningernes udviklede lønforhandlingsmagt som årsager til den skærpede krise og arbejdsløsheden sammen med årsagerne til den cykliske massearbejdsløshed. Derfor kan arbejdsløsheden heller ikke afhjælpes alene gennem det cykliske opsving i produktionen.

Ekskurs

I betragtning af arbejdsløshedens omfang, som ikke er set siden 50'erne, og som umiddelbart eller ad omveje har ramt alle industrigrene og alle arbejdergrupper, er det spørgsmål berettiget, hvorfor der da (i det mindste i krisens første fase) *ikke* var nogen bevidsthed hos arbejderne om et *modtræk* imod virkningerne af krisen. Eller – som det fra højrekræfternes side kynisk blev bemærket over for kritiske positioner – hvorfor der da i betragtning af den massive økonomiske omvæltning ikke dukkede nogen legitimationskrise op i det forbundsrepublikanske samfunds horisont.³⁵ Det er ikke blot »institutionelle filtre« (Offe), der virker her, og som (endnu) er i stand til at opfange og absorbere kritisk potentiel (såsom partier, fagforeninger, parlamentarisk system, socialstat); langt snarere viser der sig i den aktuelle krise 1975 med al ønskelig tydelighed selve *de økonomiske mekanismers* dominante disciplineringsfunktion, de økonomiske forholds stumme tvang, gennem hvilke det samfundsmæssige herredømme udøves.

Krisen har fået arbejderens indbyrdes konkurrence til at bryde forstærket ud, hvor også en fagforeningsorganisation, der lagde sin politik an på den tilsyneladende sikrede fulde beskæftigelse, kun havde lidt at imødegå den med³⁶.

Hermed menes der ikke blot *konkurrencen mellem beskæftigede og ubeskæftigede arbejdere*, hvis virkninger allerede kan aflæses umiddelbart af

35. Se evt. Henni's inlæg på Deutsche Vereinigung für Politische Wissenschaft's kongres, Duisburg oktober 1975.

36. Det følgende bygger på undersøgelser af E.Hildebrandt (Entwicklung der Beschäftigtenstruktur under der Arbeitslosigkeit in der Bundesrepublik) og H. Funke, Chr. Neustüss (Wirtschaftskrise und Krise der Gewerkschaftspolitik), begge offentliggjort i Prokla 19/20/21, 1975.

resultaterne af fagforeningernes overenskomstpolitik i 1974 og 1975. Også konkurrencen *mellem de beskæftigede arbejdere* skærpes yderligere: Differentieringen i arbejderklassen efter kvalifikationer, sociale og etniske kendetegn skiller sig tydeligere ud under det skærpede pres fra virksomhedernes side; hele arbejdergrupper bliver degraderet inden for virksomheden, faglærte arbejdere bliver sat på arbejdspladser, der hidtil var besat af tillærte; tillærte, der havde disse arbejdspladser, bliver afskediget. I håbet om i det mindste på kort sigt at beholde arbejdspladsen bliver dekvalificering, intensivering af arbejdet og nedgang i lønnen akcepteret af de ubehageligt overraskede (højere kvalificerede) arbejdere. Deraf kommer, at ikke blot trykket fra den industrielle reservearmé, men også de beskæftigede arbejdes (især de kvalificerede arbejdes) endnu eksisterende individuelle håb om at kunne bevare deres arbejdsplads mod bestemte begrænsninger i løn og kvalifikationer, vanskeliggør en ensartet artikulation mod krisens virkninger. De *lavere arbejderlag* (især kvinder og udenlandske arbejdere) og ungarbejdere er følgelig særlig ramt af arbejdsløsheden; altså sådanne, som ikke blot ikke er organiseret eller er organiseret underproportionalt (henh. som fagforeningerne i deres politik kun har taget marginalt hensyn til), men også delvis endnu har individuelle muligheder for at trække sig tilbage (til familien, til moderlandet) – idet de vel at mærke må tage reproduktionssvigt og tab af social status med i købet.

På den anden side kan vi imidlertid også se processer, som *ikke blot »objektivt« har homogeniserende virkninger, men også hos dele af lønmodtagerne skærper bevidstheden om den kapitalistiske produktionsmådes karakter*. F.eks. løser frisættelserne, men især forflyttelsen indenfor og mellem virksomhederne mange arbejdere fra deres hidtidige konkrete aktiviteter og kvalifikationer. Fagspecifikke og/eller virksomhedsspecifikke fordele går tabt; denne nedbrydning af materielle »privilegier« opfattes helt igennem som første trin mod arbejdsløsheden. Derfor forstår de kvalificerede arbejdere heller ikke mere massearbejdsløsheden 1975 som »selvforskyldt« eller som en »nødvendig udskillelsesproces« etc: Andelen af kvalificerede arbejdere blandt de arbejdsløse er vokset i forhold til tidligere cykler, selv om først og fremmest de lavere arbejdergrupper – som beskrevet ovenfor – er ramt af arbejdsløshed og langtidsarbejdsløshed. Typiske »funktionærfag« bliver ofre for virksomhedernes rationaliseringsbestræbelser (netop inden for forvaltningsområdet), og heller ikke varigheden af tilknytningen til virksomheden beskytter længere ubetinget mod arbejdsløshed. Den industrielle reservearmé og inflationen udøver tryk på *alle* arbejdes og funktionærs reproduktionsniveau.

Alt i alt frigøres der derfor i krisen også processer, der udvikler erfaringen om lønarbejdereksistensen som *klasseeksistensens*. Antagonismen mellem

lønarbejde og kapital er ikke længere kun en agitatorisk floskel fra engagerede venstreintellektuelles side, men bliver i tiltagende grad oplevet som uforeneligheden af arbejdernes reproduktionsbehov og kapitalens akkumulationsbehov under krisen. Dermed indeholder erfaringen af den kapitalistiske cyklus (ikke blot af krisen) og af virkningerne af kapitalakkumulationen på arbejderne (i form af løntryk, arbejdsløshed, usikkerheden over for reproduktionsmuligheden i det hele taget) *muligheden* for en reaktualisering af den åbne klassemodsatning.

4. Det politiske systems skattepolitiske, pengepolitiske og indkomstpolitiske reguleringsaktivitet under krisen

Med krisen og massearbejdsløsheden stilles der – politisk formidlet gennem partier, fagforeninger og interesseorganisationer – modsætningsfyldte »krav« til det politiske systems reguleringskapaciteter:

For det første: På den ene side stilles der krav om statslige interventioner, for på baggrund af erfaringen fra den verdensøkonomiske krise og den lange efterkrigsopgang har der fæstnet sig en forestilling hos *arbejderne* om et reproduktionsniveau, der som en selvfølge var sikret – gennem den statslige økonomiske politik – og dette tjener som udgangsbasis for fagforeningernes politik³⁷. Massearbejdsløsheden og den mulige reaktualisering af den åbne klassemodsatning truer desuden med at ødelægge »masseloyaliteten«, mens der på den anden side kunne gives udtryk for fagforeningskrav, som både formsmæssigt og indholdsmæssigt var mere radikale. (Hvor vidt denne mu-

37. Tesen om den dominante konflikt mellem på den ene side en øget fordringsfuldhed hos arbejderne, en indløselig fuldbeskæftigelsespolitik og på den anden side *det politiske* systems manglende reformmargin sådan som den er udviklet hos C. Offe (op.cit., s. 98 f.), belægges med en utilgivelig generalisering af en undersøgelse af J. Bergmann (Neues Lohnbewusstsein und Septemberstreiks, i: Kritisches Jahrbuch 1972. Gewerkschaften und Klassenkampf, Frankfurt 1972, s. 171 ff., og J. Bergmann, O. Jacobi, W. Müller-Jentsch, Gewerkschaften in der Bundesrepublik, Frankfurt/Köln 1975, s. 270 ff.). Disse undersøgelsesresultater er nemlig resultater af en *rundspørge blandt fagforeningsfunktionærer*. Disse fagforeningsfolk går naturligvis ud fra, at fuldbeskæftigelsespolitikken i sidste ende er »ansvarlig« og følger dermed den officielle teori og praksis i fagforeningerne. At bevidstheden om, at den kapitalistiske økonomi selv er krisesvanger og den statslige politik ikke er effektiv, absolut stadig er dominerende blandt store dele af arbejderne, er vist i Ch. Eckart, R. Herding, U. Jaerisch, K. Japp og B. Kirchlechner's undersøgelse i Gesellschaft. Beiträge zur Marschen Theorie 4, 1975.

lighed også er sat i den aktuelle krise, er beskrevet ovenfor). Også *enkeltkapitalerne*, er interesseret i en ophævelse af krisen og et fornyet opsving i produktionen, for enhver økonomisk krise er forbundet med destruktions henh. værdiforringelsen af kapital, hvilket den ramte enkeltkapitalist ingen interesse kan have i, selv om dette – set fra totalkapitalens side – først skaber basis for et nyt opsving. Endvidere beskærer de brakliggende kapaciteter profitraten.

For det andet: På den anden side anbefales det staten af store kapitalgrupper og dele af videnskaben at »være tilbageholdende«, da kun krisen og en stabiliseringsfase, der går hånd i hånd med arbejdsløshed, kan overvinde de i forvejen i prosperiteten udviklede disproportionaliteter. Dette påpeges for Forbundsrepublikkens vedkommende indtrængende at det økonomiske råd (1975);

»Meningen [!] med stabiliseringsfasen var at opløse forvriddinger i forholdet mellem vigtige økonomiske størrelser: i forholdet mellem de i fremtiden forventede priser og de nuværende, i forholdet mellem lønningerne og virksomhedernes udbytte, i forholdet mellem investeringerne og nationalproduktets øvrige anvendelseskomponenter, i forholdet mellem de statslige udgiftsønsker på den ene side og nationaløkonomiens ydeevne på den anden side, i forholdet mellem virksomheder og brancher med gode og dem med dårlige vækstudsigter.«³⁸

Det spørgsmål, som det økonomiske råd stiller sig i overensstemmelse hermed, er, om »tidsfristen til sådanne normaliseringsprocesser« er tilstrækkelig. Selv om det økonomiske råd her kommer ind på de totalsamfundsmæssige »funktioner« i den kapitalistiske krise, så siger dette ganske vist ikke noget om, at »meningen« med krisen også omfatter de umiddelbart ramte, deres partier og interesseorganisationer. *Hvis »tidsfristen« fra denne side indsnævres politisk, dvs. hvis der stilles krav om en betimelig statslig økonomisk-politisk intervention ved hjælp af globalstyringens instrumentarium, så må krisen på den anden side tidsmæssigt være tilstrækkelig lang til, at dens »rensesfunktion« kan bevares.*

4.1. Hvis man derfor lægger erfaringerne fra de sidste krisecykler i forbundsrepublikken og også andre kapitalistiske lande til grund for den videre analyse, så viser det sig, at hverken *tidspunktet* eller *arten* af den statslige intervention har været politisk ønskværdigt. På grundlag af de forudgående overvejelser bliver det indlysende, hvorfor et betimeligt statsinterventionistisk »modstyre« blev forhindret i de sidste krisecykler. Dette gælder også for den seneste krise. Her blev en anticyklisk reguleringsaktivitet fra starten faktisk umuliggjort gennem

38. SVR, Sondergutachten, august 1975, Ziff. 9.

den vedvarende *overcykliske* inflation, som er udtryk for de strukturelle valoriseringsproblemer.³⁹

For udviklingen i *forbundsrepublikken* gælder det, at prisstigningstakterne, som fra slutningen af 60'erne voksede meget springende, var grundlaget for, at skatte- og pengepolitikken overvejende var behersket af restriktive forholdsregler. Især forbundsbanken og kapitalernes interesseorganisationer stillede krav om anti-inflationsforanstaltninger, som så også blev nedfældet i et anti-inflationsprogram i 1973. (Disse forholdsregler måtte ganske vist allerede ophæves igen i slutningen af 1973). Især de store kapitaler havde for så vidt en interesse i et restriktionsprogram, idet de derved

- gjorde sig håb om gunstige konkurrencebetingelser på verdensmarkedet gennem lave prisstigningstakter (hvilket ikke var med urette, som det viste sig) og
- forventede et tryk mod fagforeningernes pengelønskrav og samfundspolitiske programmer.

Det forudgående boom havde jo ikke blot fået de gunstige valoriseringsbetingelser efter krisen 1966-67 til at smuldre væk, men det havde også styrket arbejdernes og fagforeningernes stilling samfundsmæssigt og på virksomhederne, hvilket også gav sig udtryk i tilsvarende store lønkrav. Når altså arbejdernes og fagforeningernes sociale magtstilling tager til i prosperitetsfaser, skulle der indsættes en restriktiv skatte- og pengepolitik og en »vis arbejdsløshedsprocent« for at bremse arbejdernes økonomiske og sociale landvindinger, især da de store kapitaler endnu i denne fase i stor udstrækning kunne klare sig gennem refinansiering v.h.j.a. udlandet, og således kunne unddrage sig den indledte restriktionskurs.

Men selv da krisen i 1974 blev endnu mere følelig, udeblev modforholdsreglerne endnu til at begynde med. Dette begrundede man også: For det første talte forbundsregeringen åbent om nødvendige tilpasningsprocesser, som man af hensyn til den fremtidige vækst ikke ville standse. Her forlangte man altså åbent, at en strukturforandring måtte sætte sig igennem under krisen: værdiforringelse af kapitalen og kapitaldestruktion og frisættelse i bestemte brancher (det drejede sig om bygge-, automobil- og tekstilindustrien) blev accepteret mod de ramte fagforeningers og enkeltka-

39. Se hertil Altwater m.fl., *Inflation og kapitalvaloriseringsens krise*, op.cit., hvor den overcykliske (sekulære) inflation udvikles ud fra valoriseringskrisen, dvs. ud fra modsigelserne i kapitalens reproduktionsproces; på lignende måde: J.Reiche, *Permanente Inflation*, i: Kursbuch 36, 1974, og W. Glasstetter, *Grundsatzprobleme moderner Stabilitätspolitik*, i: P.v.Oerstzen m.fl., *Thema: Wirtschaftspolitik*, Bonn-Bad Godesberg 1974. Glasstetter går dog implicit ud fra, at enkeltkapitalerne over prisstigningerne kan opretholde ikke kun den monetære, men også den *reale* profitrate; samtidigheden af inflation og krise kan dermed ikke længere forklares.

pitalers protest: der blev kun tilbudt sociale hjælpeforholdsregler. For det andet – ganske imod den økonomiske lærebogsvisdom, der lå til grund for stabilitets- og vækstloven – steg priserne fortsat i den begyndende krise, om end let afsvækket. *En for tidlig start – mente man – ville kunne have en for høj inflationssockel i næste boom og fastlåsning af den dispropor-tionale branchestruktur til følge.* For det tredje holdt forbundsbanken, kapitalorganisationer og offentlighed regeringen fast på at vente med eventuelle konjunkturprogrammer til de overenskomstforhandlinger som skulle finde sted i slutningen af 1974, og som først skulle skabe forudsætningerne for et nyt opsving gennem lave lønstigninger og – det forlangte man – faldende reallønninger⁴⁰.

Først efter at overenskomstforhandlingernes aftaler klart lå under fagforen-igernes krav og selv under den af forbundsregeringen foreslåede øvre grænse, forelagde regeringen et konjunkturprogram – da det nemlig kunne forudses, at nationaløkonomien ikke blot ville få 5% inflationsrate, men også 5% arbejdsløshed.

Man håbede indtil da åbenbart, at krisen selv i tide ville modificere eller fjerne regeringens »strukturelle problemer« som inflation, for høje lønratere og manglende udvikling i bestemte brancher. Dette begrunder også tidsforskydningen mellem krisens opståen, lokaliseringen af problemerne og den påfølgende statslige intervention.

4.2. De *skattepolitiske* foranstaltninger satte ind over flere etaper og med forskellig styrke. Kernepunktet i det første program var at fremme de private investeringer. Programmet begyndte ved det vigtigste punkt i den industrielle cyklus, kapitalinvesteringerne og profittaten. Foruden det 7,5% investeringstil-læg og begrænsede offentlige investeringer (energisektoren) havde man også forudset en stigning i massekøbekraften (skatte- og børnepengereform) samt løntilskud og mobilitetstilskud. Yderligere statsudgifter til at øge masseindkomsterne og dermed forbrugsefterspørgselen og bidrag på det sociale område til stigning i indkomsterne hos de lavere lag var ikke medtaget – skønt det var absolut traditionelle midler i en keynesiansk antikrisepolitik netop under socialdemokratiske regeringer. Den samtidig indledte *skattereform* stod i hvert fald *ikke* i dette program (om end den under krisen blev fortolket således). Den var snarere et udtryk for forældede reformløfter, hvis resultater materielt også blev taget tilbage gennem »budgetsaneringen« i 1975.

Efter at forbundsbankens restriktionspolitik var opgivet i efteråret 1974, fulgte også de *monetære* forholdsregler i vid udstrækning forbundsregeringens bestræbelser på at standse krisen og indlede et nyt opsving i akkumulationen:

40. Se evt. kravet fra RWI om 4% lønforhøjelse i 1975, hvilket modsvarede et reallønsfald på over 3%. FR fra 14.2.1975.

i flere etaper blev bankernes »lovpligtige« reservebeholdning sænket for at udvide deres likviditet og kreditmuligheder; også rentefoden skulle påvirkes ved gentagen nedsættelse af diskontoen og udlånsrenten: Indtil september 1975 var diskontoen sænket fra 7% (nov. 1974) til 3,5% og udlånsrenten fra 9% til 4,5%⁴¹. Også disse forholdsregler skulle fremme akkumulationen væsentligst ved en omkostningsreduktion for enkeltkapitalerne.

Forbundsbanken såvel som forbundsregeringen satte imidlertid ind med endnu et middel til stabilisering af profitraten: *indkomspolitikken*. I sammenhæng med overenskomstdrøftelserne i 1975 krævede f.eks. forbundsbanken en lønomkostningsreduktion med det formål at forbedre virksomhedernes udbytte; derved skulle profitkvoten øges i forhold til lønkvoten. Og forbundsregeringen afviste ganske vist en lønpause, men tydeliggjorde i den »konzertierte Aktion« de snævre spillerum, der var for stigninger i nominallønnen. Dermed blev resultaterne af dette forsøg ganske vist ikke primært opnået ved et formelt eller uformelt tryk på fagforeningerne, men gennem selve den økonomiske krise og arbejdsløsheden. Dette skal vi komme nærmere ind på nedenfor.

4.3. Skønt konjunkturprogrammerne udtrykker krisesituationen i forbundsrepublikken, er de dog i flere henseender forbavsende.

- Programmernes ufuldstændighed overrasker, for så vidt som udeblivelsen af den private efterspørgsel skulle erstattes ved hjælp af statslige deficitudgifter; netop i sammenligning med andre udviklede kapitalistiske lande i denne fase og deres økonomiske vanskeligheder (inflationsrater, underskud på statsbudgettet, underskud på handelsbalancen) ser programmerne ret sølle ud (og står også i modsætning til de udgiftsprogrammer, der forlanges af andre landes regeringer).
- Det viser sig endvidere, hvor tungtvejende de strukturelle komponenter i krisen vurderes. Forholdsregler, der næsten udelukkende sigter mod investeringsstøtte og på kapitalens profitabilitet, er sjældne selv i keynesianismens historie. Dette kan kun tages som indicium for, at kapitalens profitabilitet er meget dårlig, og at massive begunstigelser er nødvendige for igen at fremskynde akkumulationen.
- Men tillige er de gennemførte asociale programmer også et tegn på fagforeningernes svaghed i forbundsrepublikken, idet de ikke var i stand til at gennemtrumfe et andet konjunkturprogram – således som det f.eks. kunne gennemtvinges i andre vesteuropæiske lande⁴². Netop de næsten manglende

41. Jvf. Geschäftsbericht der deutschen Bundesbank 1974, s. 18 ff., og Handelsblatt fra 12./13.9.1975.

42. Se hertil konjunkturprogrammet for Frankrig, som alene indebærer 5 mrd.fr. til at fremme masseforbruget. (Handelsblatt, 8.9.1975).

statslige velfærdsudgifter, den manglende støtte til masseforbruget og til de lavere indkomster gør det klart, hvor svage de socialreformatoriske kræfter er inden for og uden for regeringen. Man gav endda afkald på de – stadig mere nødvendige – infrastrukturelle udgifter i uddannelsessektoren, på trafikområdet, miljøopgaver og indenfor socialvæsenet. Oven i købet skete der her stadigvæk budgetbesparelser gennem spareprogrammet. Kun energiområdet blev tilgodeset – et område der direkte angår den tyske kapital konkurrenceevne på verdensmarkedet.

De skattepolitiske, monetære og indkomstpolitiske forholdsregler i det politiske system sigtede således nu massivt på stabiliseringen af omkostningerne og profitraten for at sætte akkumulationen fornyet i gang og afhjælpe arbejdsløsheden, men *uden nævneværdigt resultat*.

Investeringerne, der udgjorde hovedformålet med konjunkturprogrammerne og de monetære forholdelser, steg ikke. Ganske vist resulterede udløbet af de *skattepolitiske* programmer i en let stigning i investeringerne og dermed i en forøgelse af efterspørgselen over for afdeling I (især i maskinfremstillingssektoren), men dog uden på længere sigt at kunne bringe de samlede investeringer i vejret igen: Investeringerne faldt fortsat i det første halvår af 1975⁴³. Heller ikke forbundsbankens *monetære politik* fik noget resultat: Til trods for massiv udvidelse af likviditeten i banksystemet og stærk nedsættelse af rentesatserne foregik der ingen kreditoptagelse til fordel for anlæg af produktiv kapital; snarere udnyttede kapitalerne de »billige« penge til omlægning af deres gæld. Derimod skete der en stor ophobning af pengekapital hos forretningsbankerne⁴⁴. Heller ikke forsøget på *indkomstpolitiske* forholdsregler førte i første omgang til tilstrækkelig stabilisering af profitraten. Snarere havde stagnation i reallønningerne en stagnation i efterspørgselen over for afdeling II til følge. På den anden side var staten tvunget til endda at begrænse sin *efterspørgsel*: Den krisebetingede udeblivelse af store dele af indkomst- og selskabsskatterne forøgede det offentlige budgetunderskud, som man så søgte at imødegå med spareprogrammer.

4.4. Hvad skyldes det, at programmerne var uden virkning Først må ineffektiviteten i den kortsigtede statsintervention forklares. Vi har i 2. del betragtet den krisemæssige proces under de af hinanden afhængige aspekter for *profitproduktion* og *profitrealisering*. Af vor fremstilling af konjunkturprogrammerne fremgik det tydeligt, at den statslige økonomiske politik – om end med forskellig vægt – forsøgte at øve indflydelse på begge disse sider af krisen.

43. I følge halvårsberetningen fra Stat. Bundesamt 1975 faldt anlægsinvesteringerne (incl. lagerændringerne) i 1. halvår 1975 i forbundsrepublikken med 6,8%.

44. Se Geschäftsbericht der Deutschen Bundesbank 1974, s. 28.

For det første: Med de givne strukturproblemer for kapitalvaloriseringen og den samtidige for ringe udnyttelse af de produktive kapaciteter kunne det ikke have store virkninger på beskæftigelsen at fremme investeringerne, især ikke da der samtidig ikke blev iværksat store efterspørgselsprogrammer (smlgn. »for det andet«). Hvis f.eks. den forventede profitrato trods investeringstilskud stadig er så lav, at udvidelsesinvesteringer ikke nytter noget i forhold til profitratoen og udnyttelsesgraden af den produktive kapital, så finder også de skattepolitiske og monetære forholdsregler her deres grænse. Statslige investeringsstimuleringer kan under disse forhold ikke få samfundsøkonomiske virkninger. Snarere må det formodes, at denne politik oven i købet tjener til at finansiere *rationaliseringsinvesteringer* på basis af den fremherskende arbejdsbesparende teknologi, som på grund af trykket fra den faldende valorisering siden 1971 er fremherskende i Vesttyskland⁴⁵. Sådanne investeringer reflekterer jo en voksende kapitalsammensætning og øgede lønomkostninger: I betragtning af de også i overskuelig fremtid fremherskende valoriseringsbetingelser turde derfor ikke blot de allerede faldende tillægsinvesteringer, men også erstatningsinvesteringer have sådanne »rationaliseringseffekter«, medens der ovenikøbet ikke foretages tilstrækkelige tillægsinvesteringer i indlandet til igen at kunne indlemme frisatte arbejdere i produktionsprocessen.

For det andet: Også *efterspørgselen* og dermed den tilstræbte udnyttelse af den produktive kapital sætter grænser for den statslige økonomiske politik. En forøgelse af den »effektive efterspørgsel« ved statsligt forbrug og statslige investeringer, der skulle kunne bidrage til at øge den produktive kapitals udnyttelsesgrad er ikke alene begrænset af eventuelle inflationære virkninger. Først og fremmest de strukturelle valoriseringsproblemer bliver herigennem »fastlåst«. ⁴⁶ Derudover er også finansieringsmidlerne i stor udstrækning udtømt.⁴⁷ Hvis akkumuleringen af den produktive kapital altså ikke skal ledsa-

45. Se vedr. den planlagte struktur for de nationale investeringer ifo-Schnelldienst fra 4.3.1975 (hvis resultater også bekræftes af langsigtede undersøgelser f.eks. fra prognoseinstituttet i Basel): tyngdepunktet for investeringerne vil blive *rationaliseringer*; *mens antallet af beskæftigede i den hjemlige produktion ikke skal udvides, vil udlandsinvesteringerne blive udvidet*: »Nu som før har ¾ af de virksomheder, der kommer på tale, planer om at udvide deres investeringer i udlandet kraftigere end i indlandet«. (s. 7) Endvidere er »tilbøjeligheden til udlandsinvesteringer i stort omfang uafhængig af den aktuelle økonomiske situation« (Cit. i FR fra 8.1.1975). I følge dette vil betingelserne for en strukturel arbejdsløshed, sådan som vi har fremstillet den under afsnit 3, fortsat opretholdes.

46. Det viser sig ikke kun gennem de »indre reformer« forlis, men alene analysen af den anticykliske økonomiske politik viser, at staten via pengene er bundet til kapitalens reproduktions- og akkumulationsproces og på ingen måde kan »styre« som autonom instans.

47. Se hertil også den videnskabelige konsulent for BMWi: Gutachten über Grundfragen der Stabilitätspolitik, Bundesanzeiger nr. 77 fra 19.4.1973, s. 31: »Således ville man stille for store krav til globalstyringen, hvis man pålagde den den opgave at udrydde de former for nedgange i beskæftigelsen, som også er strukturelt betingede og dermed afgrænset til bestemte sektorer

ges af en tilsvarende *akkumulation af statsgæld* og stigende rentebyrder for de offentlige budgetter, kan statens andel af nettoproduktet, der jo begrænser kapitalens andel, på langt sigt ikke mere udvides. Dette ville nemlig enten ledsages af skatteforhøjelser (altså også en forhøjelse af den del af skatten, som trækkes af profitten) og/eller i visse situationer inflationære processer på grund af cirkulationen af statsgældspapirer: Saneringen af statens finanser er blevet nødvendig⁴⁸.

Den økonomiske politik kan således på den ene side ikke mere bidrage ubegrænset til udnyttelse af den produktive kapital, kassen er tom; enhver yderligere statsgæld ville skabe politiske konflikter, som også allerede gør sig gældende i de forskellige krav til saneringen af statsfinanserne. På den anden side kan nu disse grænser for den statslige intervention heller ikke afhjælpes ved, at lønninger eller løntillæg begrænses af staten for igen at ophjælpe kapitalens profitabilitet. Thi vil man forhindre arbejdsløshed, og destruktion af uudnyttet kapital, kan man ikke også tage nedgangen i forbrugsefterspørgselen og dermed den yderligere mangel på udnyttelse af produktiv kapital med i købet, især ikke fordi konflikter med fagforeningerne vil være en trussel i tilfælde af massive indgreb; tilbageholdenheden i den statslige efterspørgsel kunne ganske vist bidrage til at holde inflationsraterne på et lavt niveau for således at forbedre de vesttyske kapitalers internationale konkurrenceposition. Derfor må vi også tage verdensmarkedet med i vore overvejelser:

og regioner. For hvis man i disse tilfælde indledte en generel efterspørgselsstimulering, ville det nødvendigvis føre til stigninger i prisniveauet og kun temporært skjule det strukturelle beskæftigelsesproblem.« (se også s. 33).

48. Selve tidspunktet for indførelsen af en sanering i statsfinanserne er dog i første omgang en politisk beslutning. Som en sammenligning af statsgælden i forskellige kapitalistiske lande viser, ligger Forbundsrepublikken med sit budgetunderskud endnu langt under gennemsnittet for de udviklede kapitalistiske lande:

International sammenligning af den samlede¹ statsgæld i udvalgte lande i slutningen af 1973 (for staten samt den øvrige offentlige sektor).

	i % af BNP i markedspriser	pr. capita i DM ²
Storbritannien	74	6162
Belgien	59	6194
Italien	46	2802
Norge	33	4299
BRD	18	2676
Frankrig	13	1615

1. Med samlet statsgæld menes her summen af indenlandsk og udenlandsk gæld.

2. Omregnet efter valutakurserne i slutningen af 1973.

Kilde: L.Poullain, Die desolate Lage unserer Staatsfinanzen lässt kaum noch Spielraum für die Konjunkturpolitik, i: Handelsblatt fra 19./20.9.1975, s.4.

For det tredje: Det politiske systems forsøg på gennem spareprogrammer i de offentlige budgetter, skattebegunstigelser til kapitalerne, lavrentepolitik og indkomstpolitik at udvirke en omkostningsreduktion til kapitalerne og lave inflationsrater for at forøge *eksportmulighederne på verdensmarkedet* (og externalisere kriserne) er ligeledes begrænsede. En tilstrækkelig stigning i verdensmarkedsefterspørgselen efter vesttyske varer imødegås af synkroniseringen af de nationale konjunkturcykler, de dermed under krisen skærpede efterspørgselsforhold og de andre nationale kapitalers konkurrence på verdensmarkedet. Den manglende efterspørgsel på verdensmarkedet blev netop i 1975 til den afgørende faktor for den utilstrækkelige udnyttelse af den produktive kapital. Også her er det strukturen i kapitalens reproduktionsproces i Forbundsrepublikken (den store eksportafhængighed) der blev skranken for det politiske systems kortsigtede interventioner og globale stabiliseringsforsøg.

4.5. Krisens struktur, som vi har skitseret i 2. del, kommer også – den slutning kan vi drage – til udtryk i et dilemma for den *statslige globalstyring*:

På den ene side: Hvis staten lægger tyngdepunktet på spørgsmålet om efterspørgselen, idet den forsøgsvis kompenserer efterspørgselsens bortfald i den kapitalistiske sektor og på verdensmarkedet gennem udvidelsen af den offentlige efterspørgsel ved underskudsbudgettering og stimulering af masseforbruget, så vanskeliggøres derved samtidig løsningen af krisen i den kapitalistiske sektor: værdiforringelsesprocesser bliver udskudt (= inflation, som igen truer stillingen på verdensmarkedet), den private kredit fordyres ved at staten optager kredit, skattens reduktion af profitten og kapitalernes omkostninger til sociale forsikringsordninger forhøjes, kriseprocesserne trykker ikke lønningerne og afskaffer *ikke* disproportionaliteterne. Strukturelle valoriseringsproblemer bliver således »fastlåst«.

På den anden side: Skal profitraten (som akkumulationens motor) stabiliseres ved skattemæssig begunstigelse af kapitalerne, sanering af statsbudgettet (= forringelse af statens andel i nettoproduktet), lavrentepolitik og indkomstpolitik, så sker det med det resultat, at efterspørgselen og dermed udnyttelsen af den produktive kapital i første omgang svækkes yderligere. Dermed bliver også profitraten – på grund af de lave profitmasser – liggende på et lavt niveau.

Vi kan således fastholde to trin af modsætningsfulde krav til det politiske system.

1. *Tidspunktet* for den statslige intervention: Truslen om konkurser og massearbejdsløshed kræver indgreb, medens de strukturproblemer, som krisen må løse udskydes netop gennem dette tidlige indgreb,
2. *Arten* af den statslige intervention: Bliver der lagt for stor vægt på forøgelsen af den globale efterspørgsel, fastlåses valoriseringsens strukturproblemer. Omvendt: lægges der for stor vægt på stabiliseringen af profitraten, uden at

efterspørgselen forøges, forbliver udnyttelsen af kapitalen (og dermed profitten) lav med fortsat arbejdsløshed.

De to sider af krisen i den økonomiske sektor – som overakkumulations- og overproduktionskrise – fremtvinger modsætningsfyldte reaktionsmåder i det politiske system og danner således en grænse for de kortsigtede statslige interventioner.⁴⁹

Ganske vist forsøger man at udskyde disse grænser ved en langsigtet anlagt politik, som sætter sig for at forandre den i første del skitserede struktur i den historisk udviklede reproduktionsproces. Hvis det nemlig lykkedes at vende eller i det mindste afsvække de langsigtede trends, ville også spillerummet for den kortsigtede kriseløsningspolitik blive udvidet. Denne overvejelse ligger til grund for aktuelle »kriseløsningsmodeller«, som udover den anticykliske politik stiller krav om et begreb for statens »strukturpolitik«, som kan se forandringen af de hidtidige betingelser for den økonomiske vækst i Forbundsrepublikken i øjnene.

5. Langsigtet strukturpolitik som krisepolitik?

Til de i første del sammenfattede langsigtede strukturforandringer i kapitalsammensætningen, kapitalkoncentrationen, industristrukturen og udviklingen af fordelingskvoterne, knytter der sig løsningsmodeller, som gennem nye politisk-økonomiske begreber vil imødegå de stagnationstendenser i den økonomiske udvikling, der krisemæssig viste sig i 70'erne. Vi vil i det følgende fremstille og diskutere tre (også politisk repræsentative) forsøg:

1. Det nærmest socialdemokratisk-teknologiske udkast til en »aktiv strukturpolitik« ved Scharpf og Scharpf-Hauff;
2. den lønbegrænsningsstrategi, som vi her repræsenterer med »Institut der Deutschen Wirtschaft«.
3. Forestillingen om en globalstyring, der skal flankeres af konkurrencepolitik, og som favoriseres af fagforeningerne.

5.1. Stående over for en truende strukturkrise, – der vil munde ud i stagnation – som den f.eks. diagnosticeres af prognos/Basel og af Starnberger

49. Den »anarkiske« produktionsmåde modsvarer altså på ingen måde en »konturløs« politik, sådan som Offe går ud fra. Ej heller er produktionsmåden »anarkisk«, hvilket vi mener at have påvist i afsnit 1 og 2.

kriseprojektet, ser f.eks. Fritz W. Scharpf at med krisen er »politikens time« kommet og kræver en langsigtet anlagt aktiv strukturpolitik⁵⁰. For Scharpf viser tre empiriske trends hen til en stagnationskrise: (1) Afsvækkelse af udviklingen af det tekniske fremskridt på grund af, at virkningerne af de efter den verdensøkonomiske krise indførte basis-innovationer er udløbet; (2) dermed formindskelse af det »teknologiske gab« mellem udviklede og mindre udviklede lande, som fører til en overflytning af dele af produktionen til lavtlønslande; (3) for høj andel i industrisektoren i forbundsrepublikken i forhold til andre udviklede kapitalistiske lande, derfor stor afhængighed af verdensmarkedet. Strukturel arbejdsløshed, stagnerende vækst i bestemte sektorer, masseloyalitetens sammenbrud og politiske trusler fra højreekstremismen menes at blive følgerne.

Den »aktive strukturpolitik«, som Scharpf foreslår, forudser en formindskelse af den industrielle sektor over for »disse moderne ekspansive tjenesteydelsesområder« som: trafik- og kommunikationsindustrier, uddannelsesvæsenet, sundhedsvæsenet, alderdomsforsorg, fritidsindustrien eller turismen⁵¹. Denne omstrukturering skal desuden fremme de industrielle sektorer, »hvis produkter indeholder en særlig høj andel i forskning, udvikling og tjenesteydelse«⁵². En forudsætning for denne strukturpolitik er et instrumentarium af fælles planlægningsorganer for stat, virksomheder, fagforeninger og forskningsinstitutioner som går videre end det hidtidige globalstyringsbegreb.

De politiske og sociale konsekvenser af denne opfattelse af den langsigtede kriseregulering består i »fastfrysningen« af fordelingskonflikten og i klassekompromiset i den betydning, at man skaber politiskadministrative planlægningsinstitutioner, som skulle have »fagforeningernes problemkendskab og oplysnings- og formidlingskompetence«⁵³. Sættes der på dette plan under alle omstændigheder en skranke for arbejdernes (og fagforeningernes) modstand mod denne politik, så er planen ligeledes – med henblik på den nødvendige *økonomiske* omstrukturering – temmelig *urealistisk*: Der foreslås en nedbrydning af »overindustrialiseringen« til fordel for en udvidelse af tjenesteydelsesområderne, som ville betyde en omstrukturering af kapitaldannelsen i investeringsgodesektoren over til konsum og tjenesteydelsessektoren og altså netop beskære de af Scharpf krævede produktive investeringer

50. Jvf. F.W.Scharpf, Krisenpolitik, i: P.V.Oertzen, H.Ehmke og H.Ehrenberg, Thema: Wirtschaftspolitik – Materialien zum Orientierungsrahmen 1985, Bonn-Gad Godesberg 1974, og V.Hauff, F.W.Scharpf, Modernisierung der Volkswirtschaft, Frankfurt-Köln 1975.

51. Scharpf, op.cit., s. 20.

52. Op. cit., s. 21.

53. Op. cit., s. 24.

i vækstsektoren (teknologiske basisindustrier). For så vidt denne omstrukturering ville skabe »almene materielle produktionsforudsætninger«⁵⁴ (f.eks. med en forbedring af trafik- og kommunikationssystemet) ville dette ganske vist medføre et fremskyndet kapitalomslag og yderligere produktivitetseffekter; en således fremkaldt stigning i produktiviteten og profitabiliteten virkeliggøres imidlertid først efter lang tids forløb, mens det høje kapitaludlæg til finansiering af disse områder vel næppe kan fremskaffes i kriser af den nuværende type (kapitalens ringe profitabilitet, statsgæld). Hvis den »tertiære sektor« faktisk udvides gennem en sådan omstrukturering, indsnævres kapitalernes samlede »fordelingsspillerum« på grund af den relativt tilbagestående produktivitetstilvækst i denne sektor⁵⁵.

5.2. En anden kriseløsningsmodel, der foretrækkes fra kapitalside, af arbejdsgiverforbundene og de konservative partier, ser kerneproblemet i de langsigtede strukturforandringer og stagnationstendenser i fordelingskonflikterne og arbejderne (og statens) påstået for store andel af nettoproduktet. Således fastslår *Th. Brinkmann* fra Institut der Deutschen Wirtschaft:

»Virksomhedernes investeringssvaghed, deres utilfredsstillende udbytteevne samt de for tiden meget høje arbejdsløshedsrater er et sikkert tegn på, at arbejderne allerede fuldtud har udnyttet spillerummet for omfordelingen.« Det konstaterede investeringsindgreb fra 1971 er for Brinkmann en følge »af den skærpede fordelingskamp i samspil med en forfejlet økonomisk politik«.⁵⁶

Under fuldstændig forsømmelse af væsentlige strukturelle problemer, som Scharpf dog trods alt fremhæver, postuleres her en sammenhæng mellem kapitalstok og produktionspotentiel på postkeynesiansk vis, og man går ud fra, at det potentielle output falder med faldende investeringsrater og for lave stigningstakster i kapitajstokken i 70'erne og at fordelingspillerummene må begrænses tilsvarende, hvis en yderligere vækst skal være i sigte. Yderligere fremhæver Brinkmann også den faldende kapitalproduktivitet i 60-erne og 70-erne som et yderligere argument for en forhøjelse af investeringsraten og dermed en nødvendig fortsat begrænsning af fordelingspillerummene⁵⁷.

54. Se dertil D. Läßle, *Staten og de almene produktionsbetingelser*, Kurasje 1973.

55. Se dertil L. Uhlmann, G. Huber, *Technischer und struktureller Wandel in der wachsenden Wirtschaft (RKW-Projekt)*, Frankfurt 1972, s. 42, Abb. 9. Dette bemærkes i øvrigt også af Hauff/Scharpf, *op.cit.*, s. 33 og s. 97. Derfor udvikles også her et begreb for den »tertiære« sektor's rationalisering, der burde skærpe arbejdsløshedsproblemet.

56. Theodor Brinkmann, *Wachstums- und Verteilungsspielraum 1975 bis 1980*, Köln 1975, s. 36.

57. *Op.cit.*, s. 35.

Omkostningerne ved et sådant forslag er ligetil: Ikke blot ville de krævede lønned sættelser og forringelsen af arbejdernes reproduktionsniveau blive konsekvensen, men også forringelsen af statens forbrugsudgifter (og statskvotaen i det hele taget). Ydermere kunne dette forslag ikke realiseres uden ophævelse af den frie forhandlingsret, den statsligt fast forankrede indkomstpøolitik og eventuelt dennes repressive gennemførelse.

Selv om der så også her måtte regnes med hård modstand fra fagforeningerne, for så vidt som der her kan blive tale om en almen forskydning af magtbalancen mellem kapital og arbejde, så ville de strukturelle faktorer i reproduktionsprocessen, der ligger til grund for den krisemæssige udvikling (som kapitalsammensætningen, overekspansion af afdeling I osv.) slet ikke blive berørt af dette forslag (eventuelt blive skærpet i resultatet). Løsningen af konflikterne i reproduktionsprocessen skal ensidigt lægges på arbejderne og fagforeningerne, uden at selve krisecyklen dermed kan ophæves.

5.3. For fagforeningerne er krisen et resultat af, at det politiske system ikke har handlet korrekt indenfor rammerne af globalstyringen henh. et resultat af skatte- og/eller pengepolitiske instansers bevidste restriktionspolitik, hvormed arbejdernes fordelingskrav skal holdes nede ved hjælp af krise og arbejdsløshed. Ordenspolitiske forestillinger (monopoler skaber inflation) får hovedvægten overfor en analyse af strukturudviklingen. Gennem en flankerende konkurrencepolitik skal globalstyringen sættes i stand til at indlede en *mængdekonjunktur*. Over for disse forslag (således som de f.eks. ligger til grund for DGBs (det tyske LO) målsætningsprogram for 1973-77⁵⁸) registreres i nyere analyser såvel de strukturelle forandringer, ligesom de allerede ytrer tvivl om globalstyringens effektivitet (især stabiliseringspolitikken). Således har f.eks. W. Glasstetter⁵⁹ gjort disse forandringer frugtbare for analysen af den overcykliske inflation, idet han går ud fra, at virksomhederne selv ved tiltagende kapitalindsats pr. output (stigende kapitalkoefficient) til trods for en monetær restriktionspolitik gør deres rentabilitetskrav gældende over priserne. Over den monetære profitrate synes dog hos Glasstetter også den reale profitrate og akkumulation at være sikret; ganske vist er prisen derfor inflation. Langsigtede strukturforandringer og nedgangen i den *reale* profitrate gøres ikke længere nyttig for en analyse af krisen og stagnation; krisen fremtræder således som resultat af monetær og skattepolitisk anti-

58. DGB, Zielprojektion 1973 bis 1977, i: G. Leminsky, B. Otto, Politik und Programmatik des Deutschen Gewerkschaftsbundes, Köln 1974.

59. Werner Glasstetter, op.cit., 2.129 ff.

inflationspolitik. Statslig globalstyring får derfor en fortrinsstilling i den nødvendige krisepolitik; for så vidt der kræves ordenspolitiske (konkurrencepolitik) eller strukturpolitiske (investeringspolitik) forholdsregler, sigter de mod en anti-inflationspolitik (i ovenfor nævnte betydning), og ikke mod de grundlæggende strukturproblemer.

Konsekvenserne af en sådan ordens- og strukturpolitisk plan, nemlig at begrænse store koncerners prisfastsættelsesmagt og investeringsadfærd gennem en konkurrence- og investeringspolitik, turde i betragtning af fagforeningernes selvforståelse og situation desuden være sprængfarlige, da de jo med det aktuelle styrkeforhold mellem klasserne ville betyde en mobilisering af arbejderklassen, som – selv overfor en socialdemokratisk regering – ville bringe masseloyaliteten i fare.

Slutbemærkninger

Mens de politiske retninger, der står bag de ovenfor fremstillede kriseløsningsstrategier, åbenbart holder hinanden i skak ved virkeliggørelsen af *deres* forestillinger, har tiden allerede arbejdet for en »økonomisk« løsnings: *Krisen har selv frembragt forandrede betingelser*. Forholdene for profitproduktion er blevet forbedret ved faldende rentesatser⁶⁰, faldende råstof-, materiale- og lønomkostninger⁶¹. Rationaliseringsinvesteringer, intensivering af arbejdet for de beskæftigede arbejdere og koncentrations- og centralisationsprocesser har frigjort produktivetsreserver. Med stagnerende og sågar faldende reallønninger er der således med den stigende arbejdsproduktivitet sikret en omfordelingseffekt for den nærmeste tid. Det økonomiske råd kan henvise til, at en indkomstpøolitik ikke mere er nødvendig af hensyn til massearbejdsøsheden⁶². Også en »aktiv sektoriel strukturpolitik« er blevet forældet for den nærmeste tid gennem krisens tilpasningsprocesser (produktionsnedlæggelser, konkurser, kapitalvandring fra bestemte brancher).

60. Jvf. SVR., JG 1975, figur 32.

61. Op.cit., Ziff. 78 ff. og figur 18 om lønomkostningerne, figur 21 om råstofpriserne og figur 22 om de industrielle fremstillingspriser.

62. Op.cit., Ziff. 78*; Ziff. 452-460 og rådsmedlem Sievert i et interview i anledning af beretningens indgivelse til regeringen.

Men ét problem synes ikke uden videre at kunne løses: den overcykliske *langtidsarbejdsløshed*. Netop den sandsynlige langtidsarbejdsløshed er ikke kun et økonomisk problem, men kan i fremtiden blive en kilde til permanente politiske konflikter. I denne sammenhæng turde der opstå nye problemdimensioner for ikke mindst fagforeningernes selvforståelse og politik.

Oversat af Esther Brinch og Susanne Possing